

ՀՏԴ 941(479 25):008

ԳՄԴ 63.3 (2Հ)+71

Հ 249

Հ 249 Հայեցի ապրումներ: Մաս երրորդ-
Եր.: «Ղ-Տելեկոմ» ՓԲԸ, 2008. –160 էջ

© & ® K Telecom CJSC, 2008թ.

ISBN # 978-99941-2-192-2

«Հայեցի ապրումներ», մաս երրորդ, Երևան, 2008, 160 էջ
«Ղիմ Բոմյունիքեյնգ» գովազդային գործակալություն

«Հայեցի ապրումներ» գրքի երրորդ մասն ընդգրկում և բազմակողմանի տեղեկություններով անդրադառնում է հայկական երեք հին ու նոր քաղաքների՝ Երևանի, Գյումրիի և Շուշիի պատմամշակութային ավանդույթներին ու քաղաքակրթությանը: Գրքի էջերից մեզ են նայում քաղաքի հին ու նոր դեմքերն ու պատմում անցած դժվարին ճանապարհի ու ներկա նվաճումների մասին:

Գիրքը հրատարակված է «Ղ-Տելեկոմ» ՓԲԸ-ի պատվերով և նախատեսված է վաճառքի համար:

Գրքում ընդգրկված բոլոր հոդվածներն ու լուսանկարները պաշտպանված են հեղինակային իրավունքներով:
Դրանց ապօրինի վերահրատարակումն առաջացնում է պատասխանատվություն՝ ՀՀ օրենսդրությամբ սահմանված կարգով:

Տպված է «Լիմուշ» տպագրատանը
Երևան, Հայաստան

ՀԱՅԵՑԻ ԱՊՐՈՒՄՆԵՐ

ARMENIAN IMPRESSIONS

Հրատարակված է / Published by

Հարգելի բարեկամներ,

Ղեկավար լինելը մեծ պատասխանատվություն է: Այն բազմաթիվ խոչնդոտներ հաղթահարելու ամենօրյա պարտականություն է՝ փայլուն կատարողականություն ապահովելու համար: Որպես Հայաստանի առաջատար բջջային օպերատոր՝ ՎիվաՍել-ՄՏՍ-ը սոցիալապես պատասխանատու հայ կորպորատիվ քաղաքացի է, որ շահել է հայաստանցիների վստահությունը: Ակտիվ դեր ունենալով Հայաստանի հասարակական ու մշակութային կյանքում՝ ՎիվաՍել-ՄՏՍ-ը ճանապարհ է հարթել այլ գործարարների ու կազմակերպությունների համար՝ իրենց գործունեությունը ծավալելու որպես պատասխանատու քաղաքացիներ:

Մշտապես լինելով հարափոփոխ հեռահաղորդակցության ոլորտի առաջատարների շարքում՝ ՎիվաՍել-ՄՏՍ-ը հետապնդում է ավելի հեռահար նպատակներ, քան ապրանքատեսակներն ու ծառայություններն են: Մենք օգնում ենք զարգացնելու ավելի լավ կենսակերպ: Սա կարող է իրականացվել միայն հասարակության հետ ձեռք ձեռքի տված և մեր գործունեության շրջանակներում ընդգրկելով կարևոր ենթակառուցվածքային, կրթական, բնապահպանական, պատմամշակութային, երաժշտական և սպորտային նախաձեռնություններ:

ՎիվաՍել-ՄՏՍ-ը կարևորում է հայ ժողովրդի ստեղծագործ ոգին և լուսավոր ապագայի վերաբերյալ նրա պատկերացումները, ինչն արտացոլվում է մեր ներդրումներում՝ հատկապես մշակութային ասպարեզում: Լինելով մեր նախնիների ժառանգորդը՝ պիտի պահենք ու պահպանենք դարերից մեզ հասած հոգևոր ու մշակութային գանձերը, որոնք կազմում են մեր ազգային ինքնությունը, քանզի առանց ազգային ինքնության ցանկացած ազգ անկասկած կկորցնի իր ազգային նկարագիրը: Հուսով են, մենք նույնպես գալիք սերունդներին ժառանգելու բան կունենանք:

«Հայեցի ապրումներ» գրքի երրորդ հրատարակությամբ, մենք կյանքի ենք կոչում երեք հինավուրց հայկական քաղաքների՝ Երևանի, Գյումրիի և Շուշիի պատմությունը՝ ընդգծելով նրանց պատմական նշանակությունը, ժողովրդի ոգու տոկունությունն ու ժամանակակից կարևորությունը գրավիչ լուսանկարների և մեկնաբանությունների միջոցով: Իր պատմության ընթացքում Հայաստանը բազում մեծ քաղաքներ է ունեցել, սակայն տարբեր ժամանակաշրջանների վերաբնակեցումների և օտարների տիրապետության արդյունքում, այս կոթողներից շատ քիչ մնուշներ են պահպանվել: Երևանը, Գյումրին և Շուշին մեր հին քաղաքակրթության կենդանի վկայություններից են, որոնք պիտի պահպանենք որպես հայկական տոկուն ոգու ապացույց:

Հուսով ենք, Դուք բավականություն կստանաք՝ ճանապարհորդելով այս հին ու նոր քաղաքներով:

ՎիվաՍել-ՄՏՍ. ավելին քան օպերատոր:

Ռալֆ Յիրիկյան
Գլխավոր տնօրեն

Dear Friends,

With leadership comes great responsibility. It requires a daily commitment to overcome numerous challenges and to set the bar for excellence. As Armenia's leading mobile operator, VivaCell-MTS is a Socially Responsible Corporate Armenian citizen which has earned the trust of its fellow Armenians. Playing an active role in the development of social and cultural life in Armenia, VivaCell-MTS has paved the way for other businesses and organizations to act as Responsible citizens.

Always at the forefront of the ever-changing telecommunications industry, VivaCell-MTS aims further than just products and services. We want to help develop a better lifestyle. This can only be done by joining hands with the society and diversifying our scope of activities to embrace vital infrastructural, educational, environmental, cultural, historical, musical and sports initiatives.

VivaCell-MTS cherishes the creative spirit of the Armenian people and their vision of a brighter future. This is reflected in our contributions and support, especially in the cultural sphere. As heirs to the treasures of our ancestors, we must treasure and protect their centuries old spiritual and cultural legacy, which constitute our Armenian identity, because any nation without an identity will surely be on the road to disintegration. Hopefully, we today will leave a legacy of our own for future generations to inherit.

With this Third Edition of Armenian Impressions, we bring to life the stories of three ancient Armenian cities – Yerevan, Gyumri and Shushi – affirming their historical significance, spirit of endurance, and modern vitality through captivating images and texts. Throughout its history, Armenia has had many large cities, however, through time, migration and centuries of foreign rule, only a few of these important landmarks remain. Yerevan, Gyumri and Shushi are among these few living testaments of our ancient civilization and we treasure them as proof of the resiliency of the Armenian spirit.

We hope you will enjoy the journey through these ancient yet modern cities.

VivaCell-MTS, more than operator!

Ralph Yirikian
General Manager
VivaCell-MTS

ԱԺՃՌ
ԲԻՄՍ
ԳԼՅՎ
ԴԽՆՏ
ԵԾՇՐ
ԶԿՈՑ
ԷՀՉԻ
ԸՁՊՓ
ԹՂԶՔ
ՕՖ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

TABLE OF CONTENTS

ՎԱՐԴԱԳՈՒՅՆ ՔԱՂԱՔ / PINK CITY

7

ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՔԱՂԱՔ / CULTURAL CITY

59

ԲԵՐՂԱՔԱՂԱՔ / FORTRESS CITY

107

ԵՐԵՎԱՆ

YEREVAN

«Երգող շատրվաններ», Հանրապետության հրապարակ / “Singing Fountains” in Republic Square.

ՎԱՐԴԱԳՈՒՅՆ ՔԱՂԱՔ / PINK CITY

Երևանն աշխարհի հնագույն քաղաքներից է՝ տեղակայված Արարատյան դաշտավայրի հյուսիս-արևելյան մասում և երեք կողմից շրջապատված լեռներով: Այս տարածքում մարդկությունը բնակություն է հաստատել դեռևս հին քարեդարում (100000-30000 տարի առաջ): Քաղաքը հիմնադրվել է թ.ա. 782թ., երբ Ուրարտուի թագավոր Արգիշտի I-ի հրամանով կառուցվեց Էրեբունի ամրոցը: Ներկայիս մայրաքաղաք և հայերի հպարտություն Երևանը, տասներեքերորդն է հայկական հնամյա ու առասպելական մայրաքաղաքների շարքում:

Բազմաթիվ տեսություններ կան՝ կապված Երևան անվան ծագման հետ: Օտարերկրյա ճանապարհորդների և ուսումնասիրողների աշխատություններում այն հիշատակվում է երիվան,

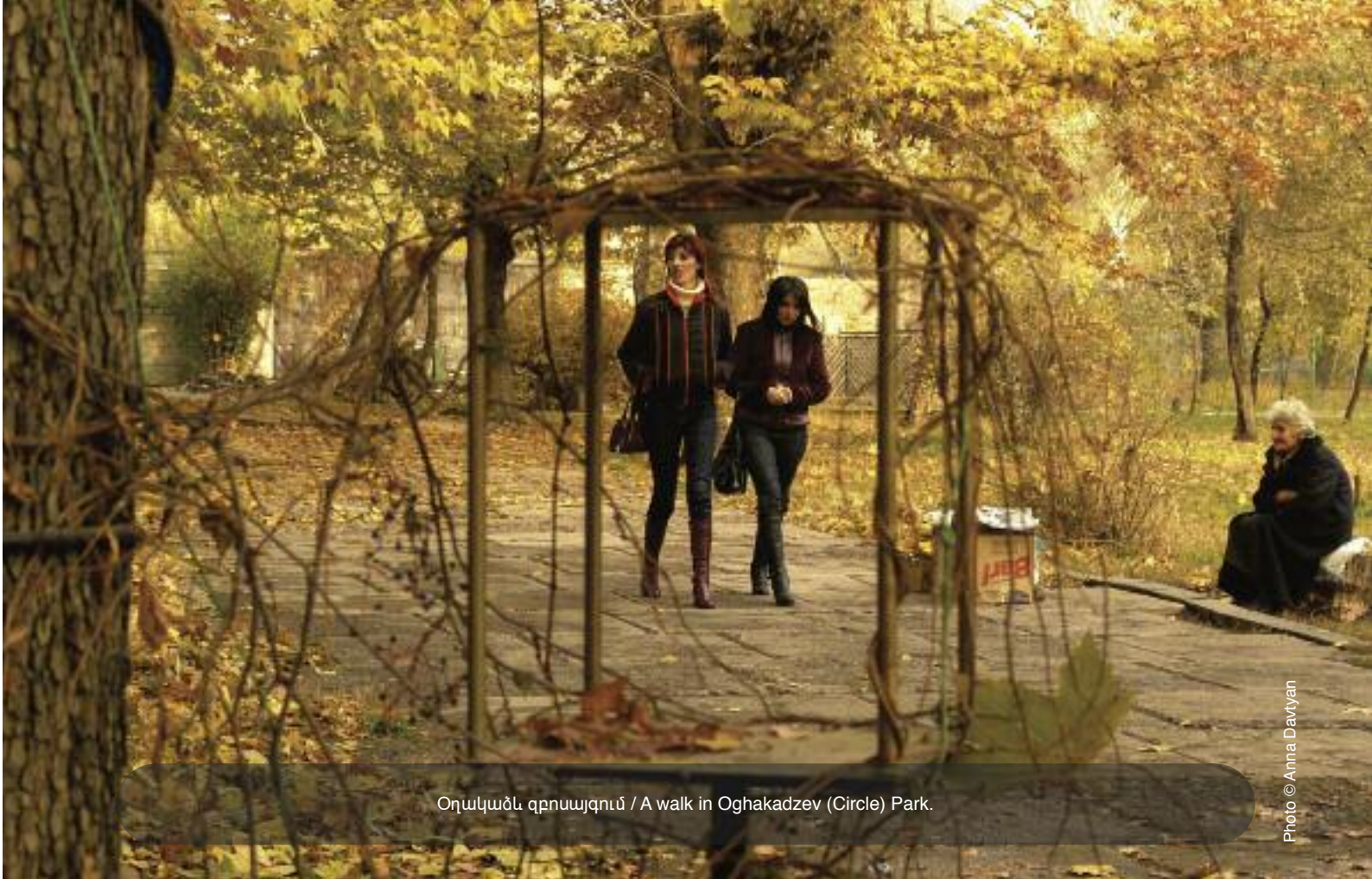
Nestled in the northeast part of the Ararat Valley and fringed by mountains on three sides, Yerevan is one of the oldest cities in the world. Evidence of human settlement in this area dates back to the Paleolithic Era (around 100,000-30,000 years ago). The city was established in 782 BC, when the Erebuni fortress was built by the order of the Urartian King, Argishti I. The current capital and the pride of Armenia, Yerevan is actually the thirteenth in a long and legendary line of Armenian capitals.

There are many theories regarding the origin of the name Yerevan and it has been known throughout the centuries as Irivan, Irevan, Irvan and Erivan. According to one of the more popular theories, “Eri” refers to the Ari tribe and “avan” is a variation of the

Զբոսանք Կոմսոմոլի անվան զբոսայգում, 1952թ. / Rowing in the man-made lake at Komsomol Park, 1952.

Օղակաձև զբոսայգում / A walk in Oghakadzev (Circle) Park.

Photo © Anna Davtyan

Իրվան, Իրավան և այլ ձևերով, իսկ հայ մատենագրության մեջ Երևանը հիշատակվում է Երեւան, Էրվան, Էրոււան, Արեւան և այլ ձևերով: Համաձայն ամենահայտնի տեսության, «Էրի» բառը վերագրվում է Արի կամ Էրի ցեղին, իսկ «ավան»-ը ուրարտական «էբանի» վերջածանցի տարբերակ է՝ երկիր իմաստով, այսպիսով Երևան նշանակում է Արի ցեղի երկիր:

Ք.ա. 6-4-րդ դարերում Երևանը Աքեմենյան Պարսկաստանի սատրապություններից մեկի կենտրոնն էր: Քիչ պատմական տվյալներ են պահպանվել Երևանի մասին ք.ա. 4-րդ դարից մինչև ք.հ. 3-րդ դարը: Շատ պատմաբաններ կարծում են, որ ք.հ. 5-րդ դարում, Երևանը Հայաստանի համար կարևոր ուղեկալ էր հանդիսանում:

Urartian suffix –ebani, which means land. So many believe that Yerevan means “ the land of the Ari”.

Between the 6th and 4th centuries BC, Yerevan was one of the centers of Achaemenid Persia. There is little historical data about Yerevan from the 4th century BC to the 3rd century AD. Many historians believe that in the 5th century AD, Yerevan was an important outpost of Armenia. The first church in Yerevan, the Church of St. Peter and Paul, was built in the 5th century. It was restored several times and remained standing until 1931, when the Soviets demolished it and built the Moscow Cinema Complex in its place.

In 658 AD, at the height of Arab invasions, Yerevan was conquered. The city became strategically impor-

Ամանորը Լենինի հրապարակում, 1949թ. / New Year's festivities in Lenin Square, 1949.

5-րդ դարում կառուցվել է Երևանի առաջին Սբ.Պողոս-Պետրոս եկեղեցին, որը վերակառուցվել է մի քանի անգամ և կանգուն մնացել մինչև 1931թ., որից հետո քանդվել է Խորհրդային իշխանության կողմից, իսկ դրա տեղում կառուցվել է Մոսկվա կինոթատրոնը:

Ք.հ. 658թ. արաբական արշավանքների ժամանակ Երևանը նվաճվեց: Քաղաքը դարձավ կարևոր ռազմավարական խաչմերուկ Եվրոպայից դեպի Հնդկաստան ճանապարհին: Ավելի ուշ՝ 9-11-րդ դարերում, Երևանը հայկական Բագրատունյաց թագավորության ապահով հատվածն էր: Մինչև սելջուկ-թուրքերի արշավանքը այն երկու դար կառավարվեց խաղաղ և ինքնավար: 13-րդ դարում, Ջաքարյանների իշխանության օրոք, Երևանը միջնադարյան Հայաստանի քաղաքներից մեկն էր, որտեղ զարգանում էր արհեստագործությունը:

tant as a crossroads for the caravan routes passing between Europe and India. Later, between the 9th and 11th centuries, Yerevan was a secure part of the Armenian Bagratuni Kingdom, enjoying two centuries of self-rule before being overrun by Seljuk Turks. In the 13th century, under the Zakarian Dynasty, Yerevan became a major Armenian center for craftsmanship, and in the 15th century, it became the administrative center of Ararat province.

In the 16th century, due to its strategic significance, Yerevan was constantly fought over and passed back and forth between the Persian Safavid and the Ottoman Empires. At the height of the Turkish-Persian wars, the city changed hands fourteen times. Tens of thousands of Armenians, including residents of Yerevan, were deported to Persia in 1604 under

Photo © Karen Mirzoyan

Ամանորը Հանրապետության հրապարակում, 2008թ. / New Year's festivities in Republic Square, 2008.

Հանրապետության
հրապարակը
Երևանի սրտում է,
որի հատակագիծը
Թամանյանի
գլուխգործոցն է:

«Սանդուղք», Կասկադ / "Stairs", at the Cascade.

16-րդ դարից սկսած, իր կարևոր ռազմավարական դիրքի պատճառով, Երևանը կռվախնձոր էր դարձել Սեֆյան Պարսկաստանի և Օսմանյան կայսրության միջև: Թուրք-պարսկական պատերազմների շրջանում քաղաքը 14 անգամ ձեռքից ձեռք անցավ: Տասնյակ հազարավոր հայեր, ինչպես նաև Երևանի բնակիչները Շահ Աբաս I-ի հրամանով 1604թ. տարհանվեցին Պարսկաստան: Արդյունքում Երևանի ժողովրդագրական պատկերը լուրջ փոփոխություններ կրեց: Պատմական հայկական քաղաքն այժմ աճող մահմեդական բնակչություն ուներ: Երևանի և հարակից շրջանների հայերը, բազմաթիվ արհեստների էին տիրապետում և զբաղվում էին առևտրով, ինչը Պարսից կայսրության համար հսկայական տնտեսական կարևորություն էր ներկայացնում:

the order of Shah Abbas I. As a consequence, Yerevan underwent a major demographic shift. The historic Armenian city now had a growing Muslim population. Still, the Armenians of Yerevan and the surrounding area dominated various professions and trade, and were thus of great economic significance to the Persian Empire.

Yerevan was captured by the Russians and the Armenian Militia in 1827 and in the following year, under the Treaty of Turkmenchai, all of Eastern Armenia was incorporated into the Russian Empire. One of the conditions of the treaty was to allow Armenians to repatriate from Persia. Over 40,000 Armenians resettled in the course of the next few years.

Photo ©

Կասկադ / The Cascade.

Photo © Anna Davtyan

Հաղթանակի զբոսայգուն / Midway at Victory Park.

«Տղամարդիկ» հավերժացան / "The Men", Immortalized.

Photo © Anna Davtyan

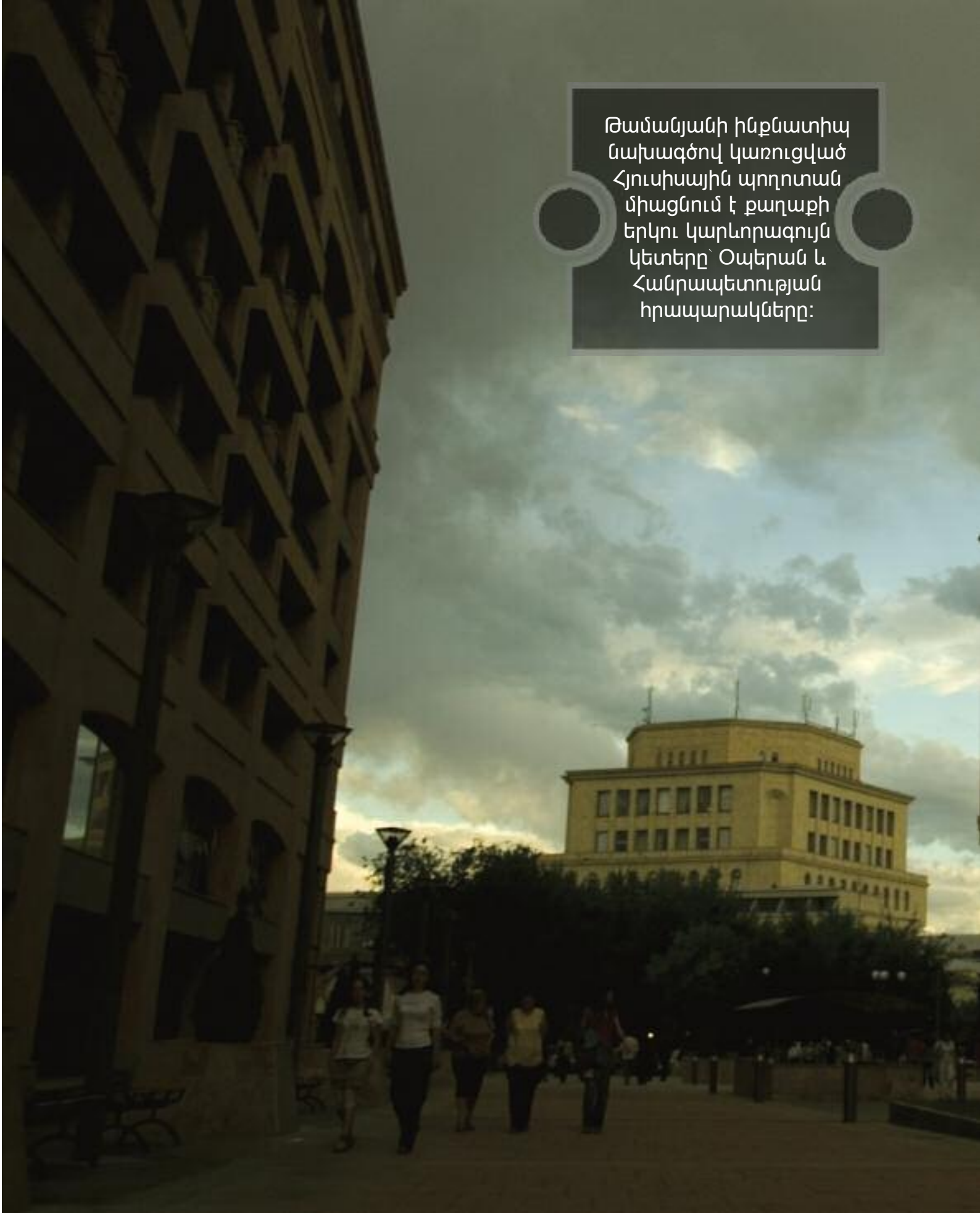
1827թ. Երևանը ռուսական զորքերը գրավեց կողմից և 1828թ. Թուրքմենչայի պայմանագրով միացվեց Ռուսական կայսրությանը: Պայմանագրի համաձայն, հայերին թուլլատրվում էր վերադառնալ հայրենիք: Եվ շուրջ 40000 հայեր վերաբնակեցվեցին հաջորդ տարիների ընթացքում:

Ռուսական կայսրության փլուզմանը հաջորդեց Հայաստանի 1918թ. մայիսի 28-ի անկախությունը: Երևանը դարձավ նորաստեղծ Հայաստանի ժողովրդավարական Հանրապետության մայրաքաղաք:

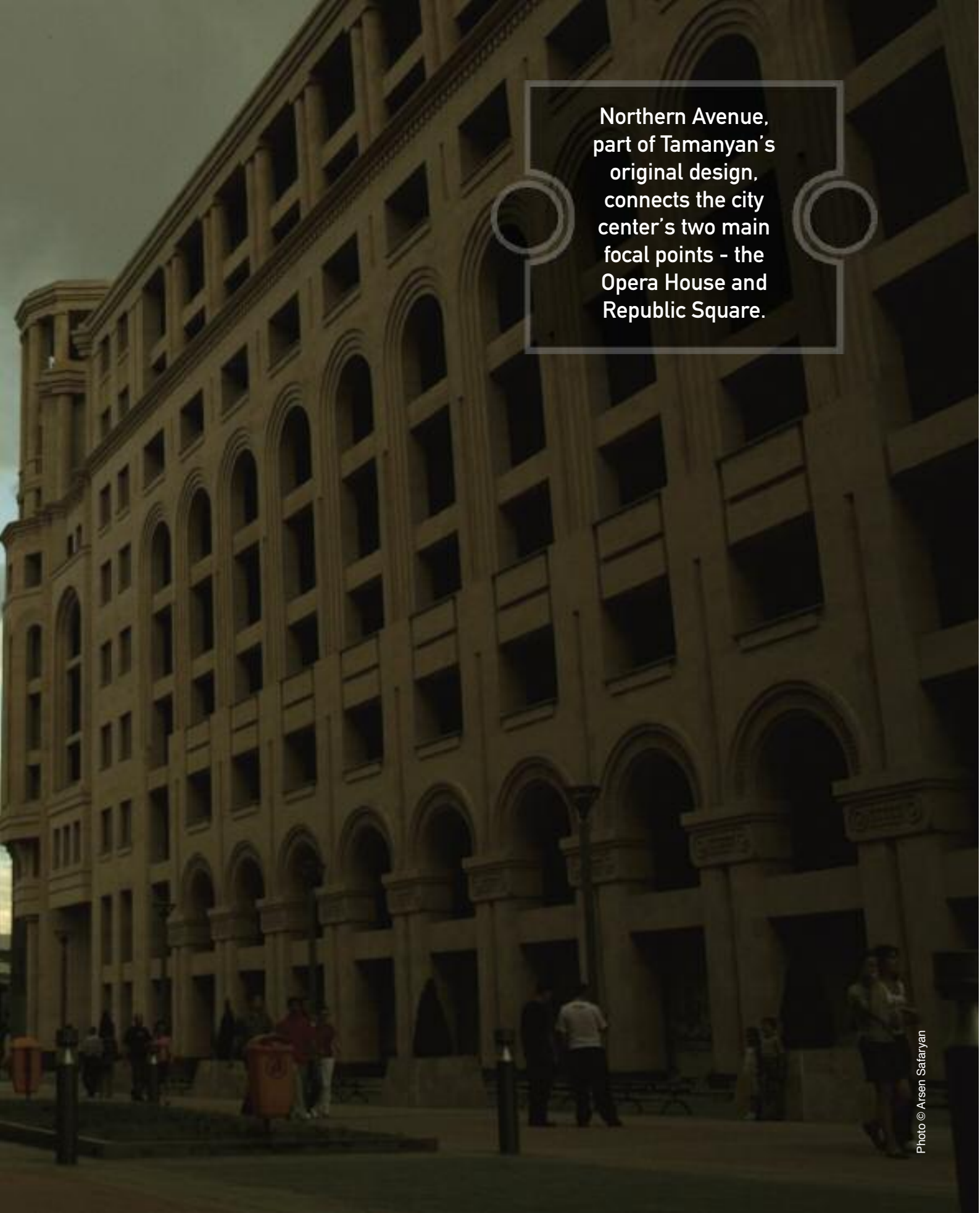
Անկախությունը, սակայն, կարճ կյանք ունեցավ: Սկսվեց Հայոց ցեղասպանությունից մազապուրծ փախստականների ներհոսքը Արևելյան Թուրքիայից, անօթևանությունն ու համաճարակները տիրեցին երկիրը: Հայաստանի Հանրապետության նորաստեղծ իշխանությունները

Following the collapse of the Russian Empire, Armenia achieved its independence on May 28, 1918. Yerevan became the capital of the newly-formed Democratic Republic of Armenia. Independence, however, was short-lived. With a deluge of refugees arriving from Eastern Turkey fleeing the Armenian Genocide, homelessness and disease were rampant. The fledgling new government had a major crisis on its hands and did not have the resources or the infrastructure to cope with it. The Bolshevik Red Army occupied Yerevan during the Russian Civil War and on November 29, 1920, the city inevitably fell to the Soviets.

Over the next few decades, Yerevan would grow to become a modern capital with a strong infrastructural and industrial base. Abovyan Street (formerly Astafyan), one of the oldest streets in Yerevan,

Թամանյանի ինքնատիպ
նախագծով կառուցված
Հյուսիսային պողոտան
միացնում է քաղաքի
երկու կարևորագույն
կետերը՝ Օպերան և
Հանրապետության
հրապարակները:

Northern Avenue,
part of Tamanyan's
original design,
connects the city
center's two main
focal points - the
Opera House and
Republic Square.

«Սևան» հյուրանոցը Շահումյան փողոցում, 1939թ. / Sevan Hotel on Shahumyan Street, 1939.

չունեին համապատասխան միջոցներ գաղթականության խնդիրները լուծելու համար: Ռուսաստանի քաղաքական պատերազմի ընթացքում բուլղարիայի Կարմիր բանակը 1920թ. նոյեմբերի 29-ին մտավ Երևան, և արդյունքում Հայաստանն անխուսափելիորեն հայտնվեց Խորհրդային Միության կազմում:

Հետագա տասնամյակների ընթացքում Երևանը աճեց՝ դառնալով հզոր ենթակառուցվածքներով ու արդյունաբերական բազայով ժամանակակից մայրաքաղաք:

Արմյան փողոցը (նախկին՝ Աստաֆյան) հայտնի դարձավ որպես քաղաքի մշակութային և մտավորական կենտրոն: Այնպիսի հայ մտածողներ, գիտնականներ, արվեստագետներ և գրողներ, ինչպիսիք են անմահ բանաստեղծներ Պարույր Սևակը, Հովհաննես Շիրազը և Սիլվա

came to be known as the city's artistic and intellectual center. Some of the greatest Armenian philosophers, scientists, artists and writers, such as the immortal poets Paruyr Sevak, Hovhannes Shiraz and Silva Kaputikyan, would spend hours in the local haunts of Astafyan Street discussing, debating and creating.

In the 1940s, as part of a national plan to increase the Armenian population, Yerevan saw a large influx of Armenians from Anatolia and neighbouring countries. Many of Yerevan's new districts were named after the Western Armenian cities from which people had fled, such as Nor (New) Sebastia and Nor Kilikia. Several notable Armenians settled in Yerevan during this period and even earlier. Writer Zabel Yessayan left her comfortable life in Paris moving to Soviet Armenia in 1933. Composer Tigran Mansurian moved to Yerevan

Երևանցիների ընտանիք, վաղ 20-րդ դար / A family in Yerevan in traditional clothing, early 20th century.

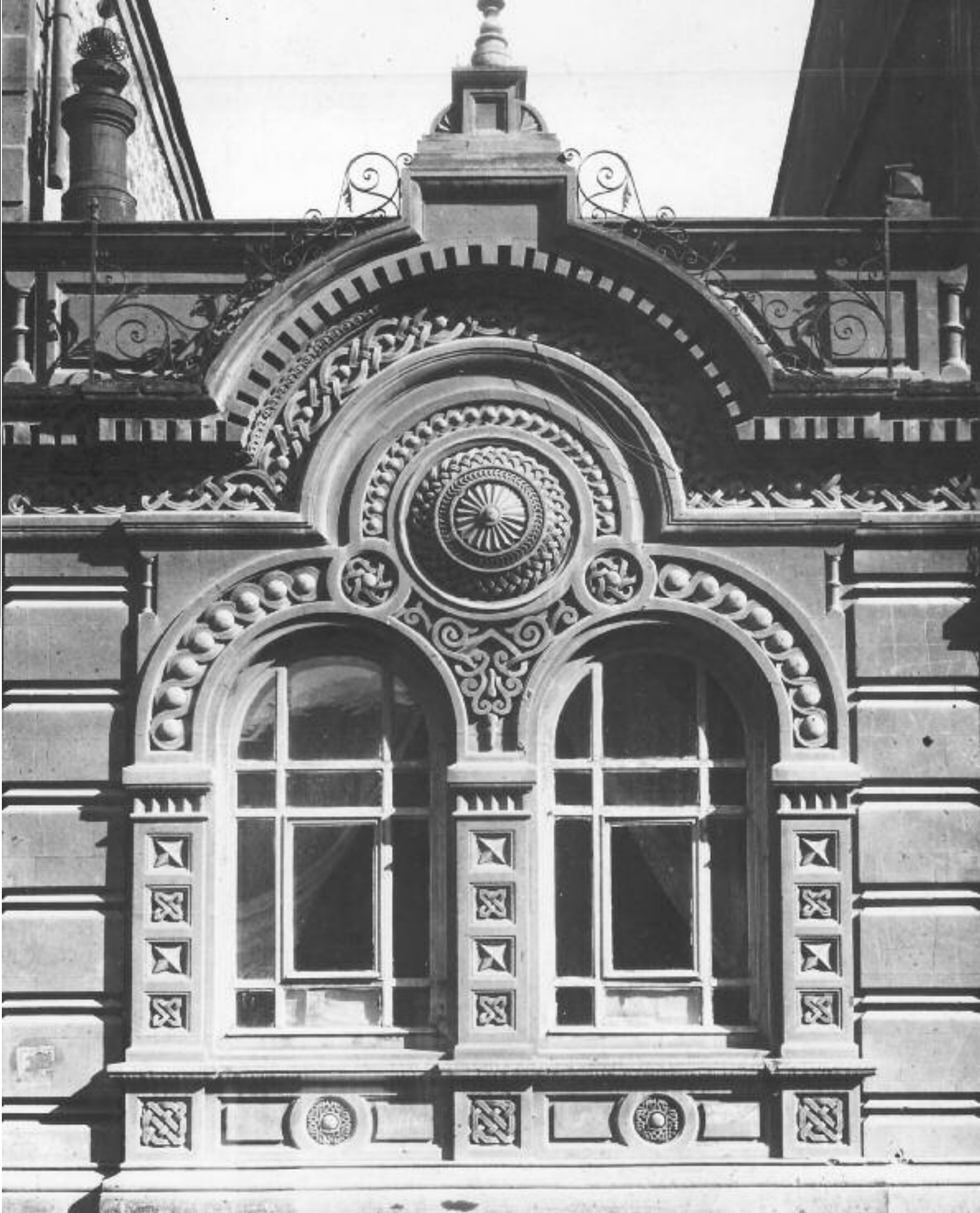
Կապուտիկյանը քննարկումներով, բանավեճերով ու մտահղացումներով լի ժամեր էին անցկացնում Աստաֆյան փողոցի սրճարաններում:

1940-ական թվականներին հայկական ազգաբնակչության թիվն ավելացնելու ազգային ծրագրով, Անատոլիայի և հարևան երկրների հայերի մեծ ներհոսք տեղի ունեցավ Երևան: Քաղաքի շատ փողոցներ, ինչպիսիք են Նոր Սեբաստիան և Նոր Կիլիկիան, անվանվեցին Արևմտյան Հայաստանի այն քաղաքների անուններով, որտեղից գաղթել էին նորեկները: Այս շրջանում շատ ականավոր հայեր բնակություն հաստատեցին Երևանում: Գրող Ջապել Եսայանը 1933թ. լքեց իր հարմարավետ կյանքը Փարիզում՝ տեղափոխվելով Սովետական Հայաստան: Կոմպոզիտոր Տիգրան Մանսուրյանը 1947թ. Բեյրութից տեղափոխվեց Երևան, իսկ 1948թ.

from Beirut in 1947 and opera singer Gohar Gasparian came from Cairo in 1948.

Sports flourished in Yerevan during the Soviet era. In 1973, the city's Ararat football team won the Soviet championship, filling the entire country with a sense of pride. Chess was, and still is, a highly regarded sport in Armenia. Over the decades, Armenia has produced several champions and Armenian chess players are recognized as some of the best in the world. Chess tournaments are often organized and hosted in Yerevan.

As the administrative center of Armenia, Yerevan has always been at the forefront of political movements. In 1965, during the commemoration of the 50th anniversary of the Armenian Genocide, a 24-hour

Ք. ա. 782թ.,
Արգիշտի I
թագավորի օրոք,
ուրարտացիները
կառուցեցին
Էրեբունի ամրոցը
համանուն բլրի վրա:

Էրեբունի ամրոցի որմնանկարներից / Wall paintings inside Erebuni Fortress.

Էրեբունի ամրոց

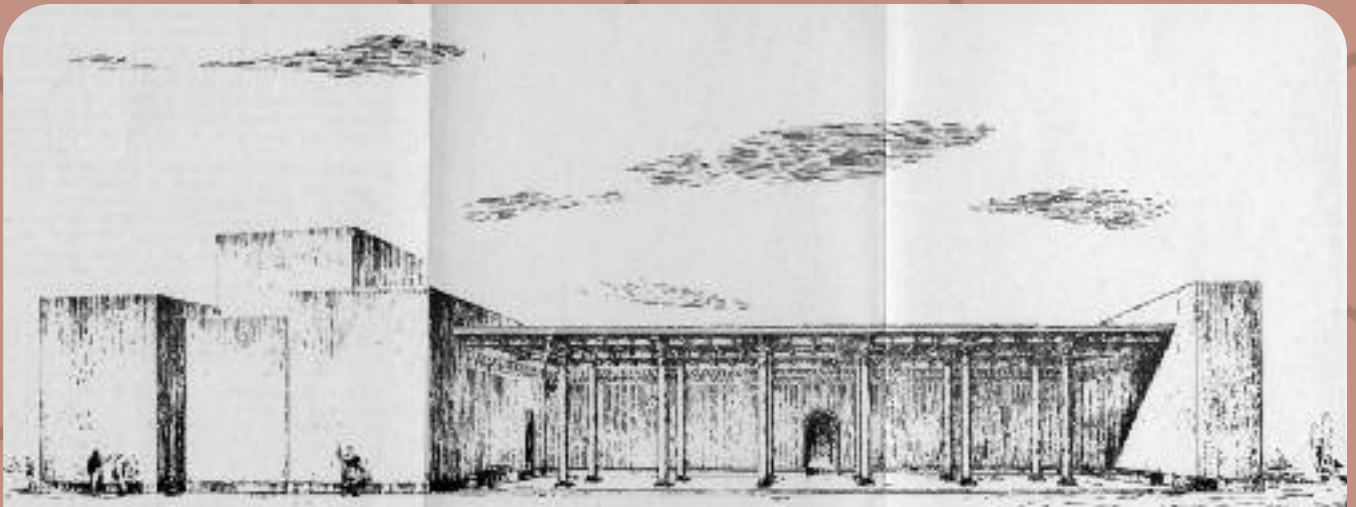
Վաճառ լճի տարածքում տեղակայված Ուրարտական թագավորությունը Երևանի նախահիմքը հանդիսացավ: Ք.ա. 782թ. Արգիշտի I թագավորի կառավարման օրոք ուրարտացիները կառուցեցին Էրեբունի ամրոցը համանուն բլրի վրա, որի վրա ներկայիս հարավ-արևմտյան Երևանն է: Ամրոցի գլխավոր դարպասների մոտ հայտնաբերված սեպագիր արձանագրություններում նշվում է. «Խալդի աստծու մեծությամբ, Արգիշտին՝ Մենուայի որդին, ասում է. այս հզոր ամրոցը կառուցեցի, սահմանեցի, Էրեբունի անունը, Բիաինիլի երկրի հզորության համար, ի սարսափ թշնամական երկրների: Արգիշտին ասում է. հողը ամայի էր, հզոր գործեր ես այնտեղ կատարեցի Խալդի աստծու մեծությամբ...»

Այս շրջանում պեղումները սկսվել են 1950թ., իսկ 1968թ. հոկտեմբերին, Էրեբունի-Երևանի 2750-ամյակի առթիվ ամրոցի հիմքի վրա կառուցվեց Էրեբունի թանգարանը: Այնտեղ տեղ են գտել Ք.ա. 8-րդ դարին թվագրվող բազմաթիվ գտածոներ, այդ թվում ուրարտական հայտնի մետաղաձուլ իրերը:

Erebuni Fortress

The Urartian kingdom, centered on Lake Van, gave Yerevan its first major impetus. In 782 BC, under the order of King Argishti I, the Urartians built the fortress of Erebuni on a hill by the same name, in what is today southeast Yerevan. A cuneiform inscription discovered by the citadel's main gate reads: "By the greatness of the god Khaldi, Argishti son of Menua built this great fortress and named it Erebuni, to the power of Biainili and the terror of its enemies. Argishti says: In this wasteland, I undertook great works..."

Excavations on the site began in 1950 and in October 1968, on the 2750th anniversary of Erebuni-Yerevan's foundation, the Erebuni Museum was built on the base of the citadel. It houses many precious findings dating back to the 8th century BC, including examples of the Urartians' splendid metalwork.

Խալդի աստծու տաճարի վերարտադրությունը / One interpretation of what Khaldi Temple may have looked like.

Photo © Arsineh Khachikian

Հայկ Նահապետի
քանդակը.
ըստ
ավանդապատումի
նա Նոյի թռչի ծռռն
էր և հայ ժողովրդի
հիմնադիրը:

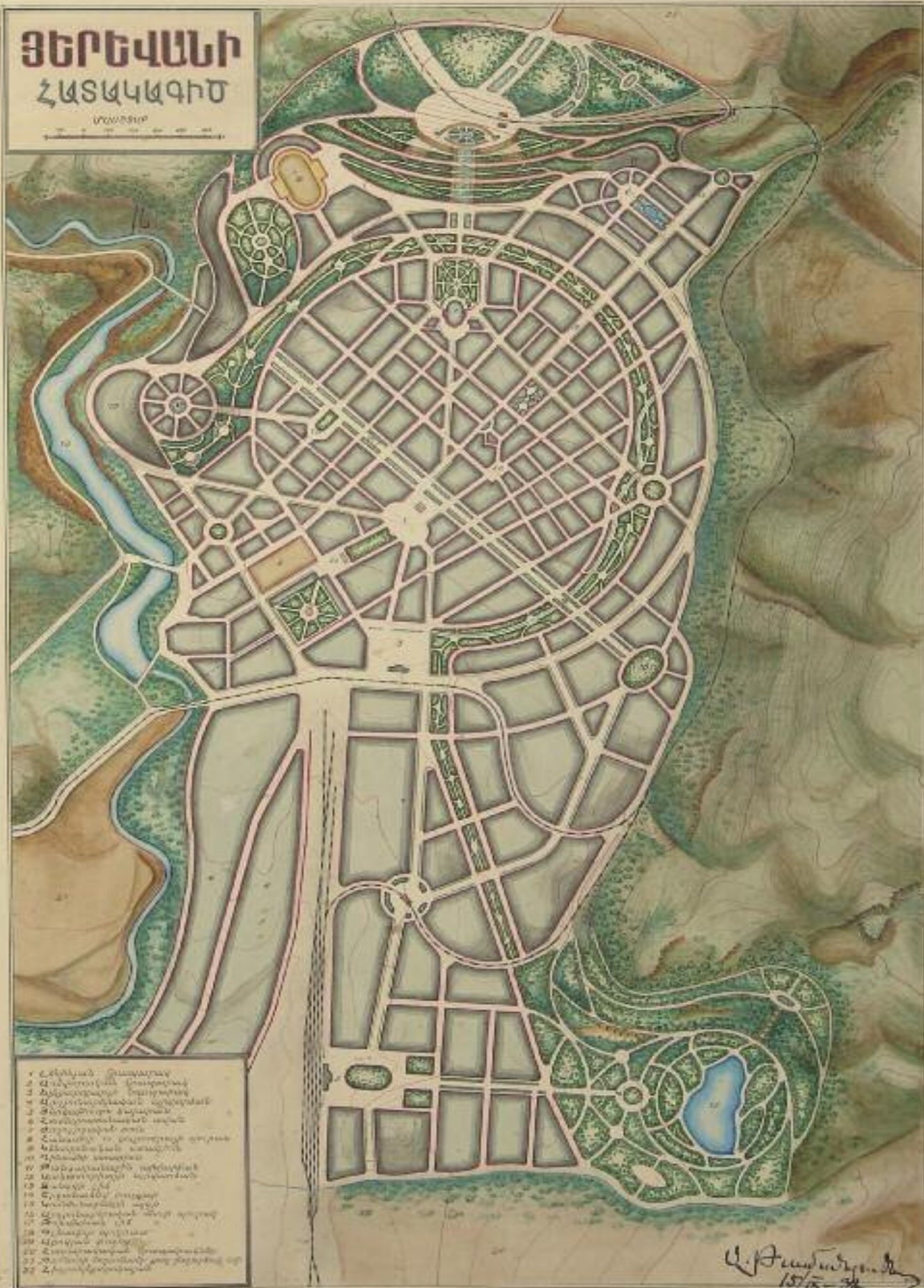
A low-angle photograph of the Statue of Hayk in Yerevan, Armenia. The statue, a dark bronze figure of a man holding a large curved sword, is in the foreground on the left. In the background, several tall, multi-story apartment buildings are visible against a clear blue sky. The statue is positioned on a rocky base, and there are green trees and bushes around it.

Statue of Hayk,
who according to
legend, was the
great-great-
grandson of Noah
and the founder of the
Armenian nation.

ՅԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՏԱԿԱԳԻԾ

ՄԱՍՏԱՍԽ

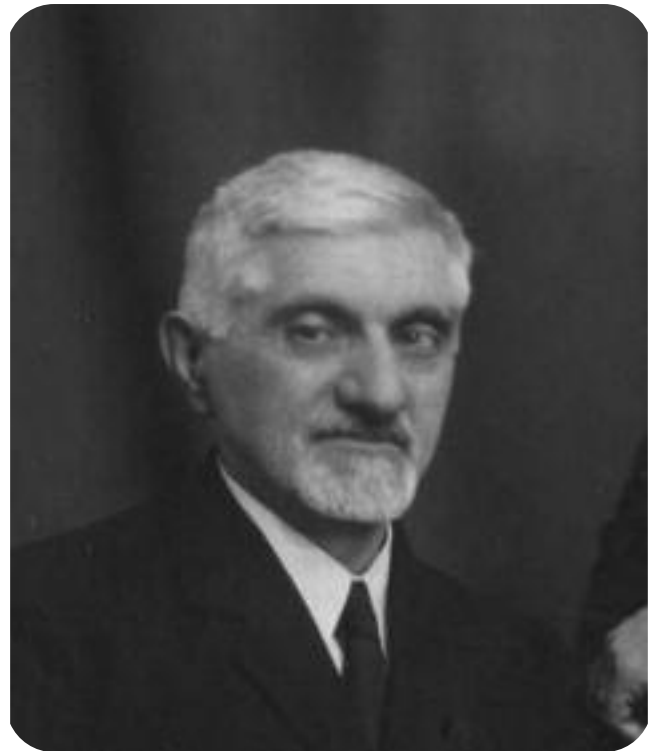
0 100 200 300 400 500

1. Հանրապետության կենտրոն
2. Գործարարական կենտրոն
3. Զինվորական կենտրոն
4. Գյուղատնտեսական կենտրոն
5. Գործարարական կենտրոն
6. Հանրապետական պալատ
7. Ժողովրդական տուն
8. Հանրապետական թանգարան
9. Կենտրոնական օրհաս
10. Դրամատիկական թատրոն
11. Մանկավարժական թանգարան
12. Կենտրոնական օրհաս
13. Կենտրոնական օրհաս
14. Կենտրոնական օրհաս
15. Կենտրոնական օրհաս
16. Կենտրոնական օրհաս
17. Կենտրոնական օրհաս
18. Կենտրոնական օրհաս
19. Կենտրոնական օրհաս
20. Կենտրոնական օրհաս
21. Կենտրոնական օրհաս
22. Կենտրոնական օրհաս
23. Կենտրոնական օրհաս
24. Կենտրոնական օրհաս
25. Կենտրոնական օրհաս
26. Կենտրոնական օրհաս
27. Կենտրոնական օրհաս
28. Կենտրոնական օրհաս
29. Կենտրոնական օրհաս
30. Կենտրոնական օրհաս
31. Կենտրոնական օրհաս
32. Կենտրոնական օրհաս

Ա. Բաբայան
1925

Yerevan's city plan was designed in the 1920s by Alexander Tamanyan, who incorporated traditional Armenian architecture with contemporary urban design and construction.

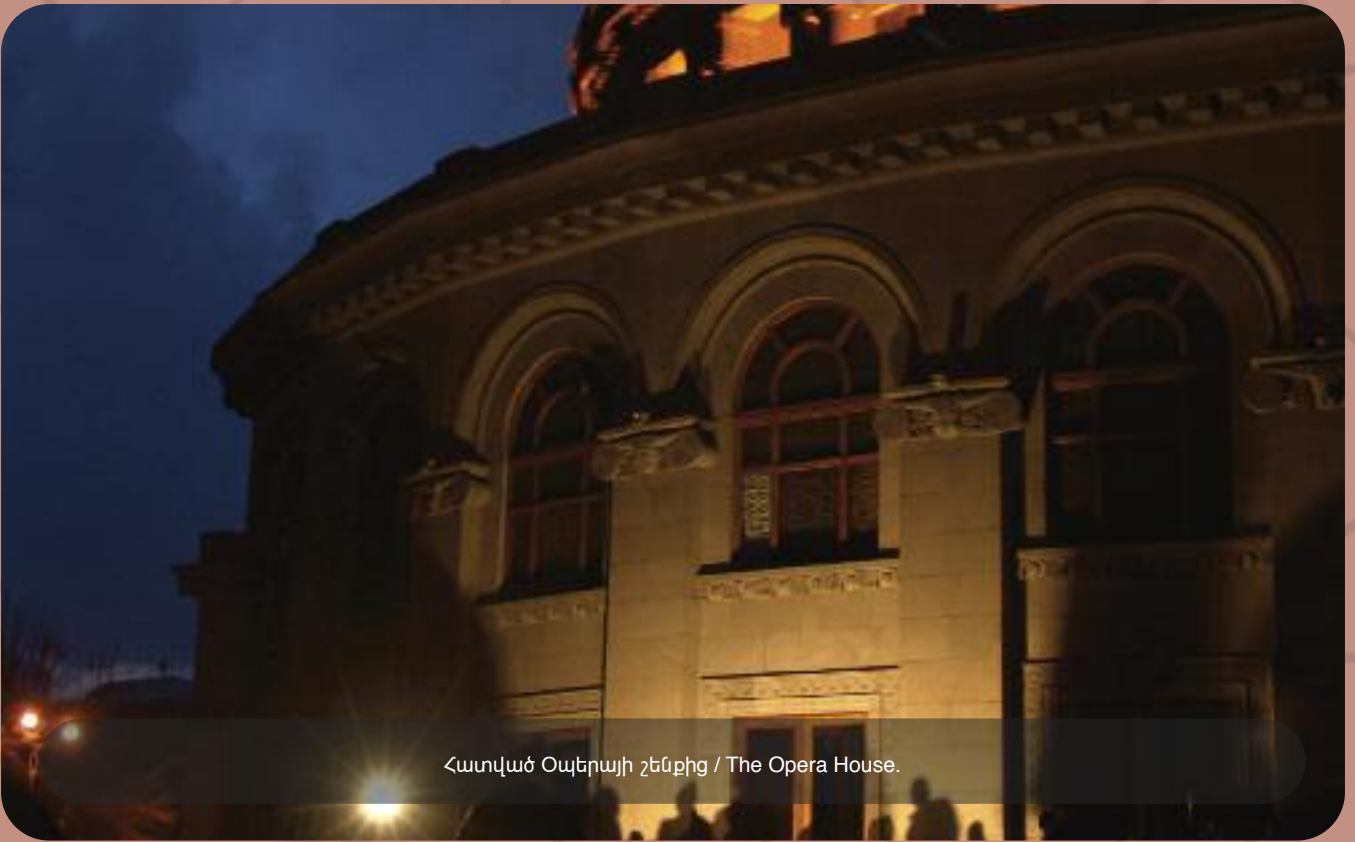
Ալ. Թամանյանի քանդակը Կասկադում / Statue of Alexander Tamanyan in front of the Cascade.

Photo © Raffi Nizibian

Photo © Arsen Safaryan

Մետրոյի կայարան «Հանրապետության հրապարակ» / Republic Square Metro Station.

Հատված Օպերայի շենքից / The Opera House.

Photo © Anna Davtyan

Վերածվելով ժամանակակից մայրաքաղաքի

Խորհրդային շրջանում Երևանը դարձավ հզոր արդյունաբերական հիմքերով, հասարակական տրանսպորտով, մետրոյով, հեղինակավոր կրթական հաստատություններով ու ծաղկուն մշակույթով ժամանակակից քաղաք:

Քաղաքի նոր ենթակառուցվածքը զարգացավ 1920-ական թվականներին: Հայտնի ճարտարապետ Ալեքսանդր Թամանյանը ստեղծեց քաղաքի նոր հատակագիծը, որտեղ միաձուլվեցին ավանդական հայկական ճարտարապետական ու ժամանակակից քաղաքաշինական ոճերը: Քաղաքի հատակագծի հետ կապված նրա գաղափարը կայանում էր փողոցների, արդեն գոյություն ունեցող, շրջանաձև դասավորվածության մեջ: Այս ժամանակահատվածում վարդագույն տուֆը լայնորեն կիրառվում էր շինարարության մեջ՝ շնորհիվ Երևանին Վարդագույն քաղաք տիտղոսը:

Հետագա տասամյակներին Երևանը շարունակեց աճել. կառուցվեցին Հանրապետության հրապարակը, Օպերայի տունը, թատրոններ, հյուրանոցներ, սոցիալական կենտրոններ, սպորտային համալիրներ, ինչպիսին Մարգարիտապոլսի համալիրն է, որը վերջերս է վերանորոգվել ժամանակակից ոճով:

Becoming a Modern Capital

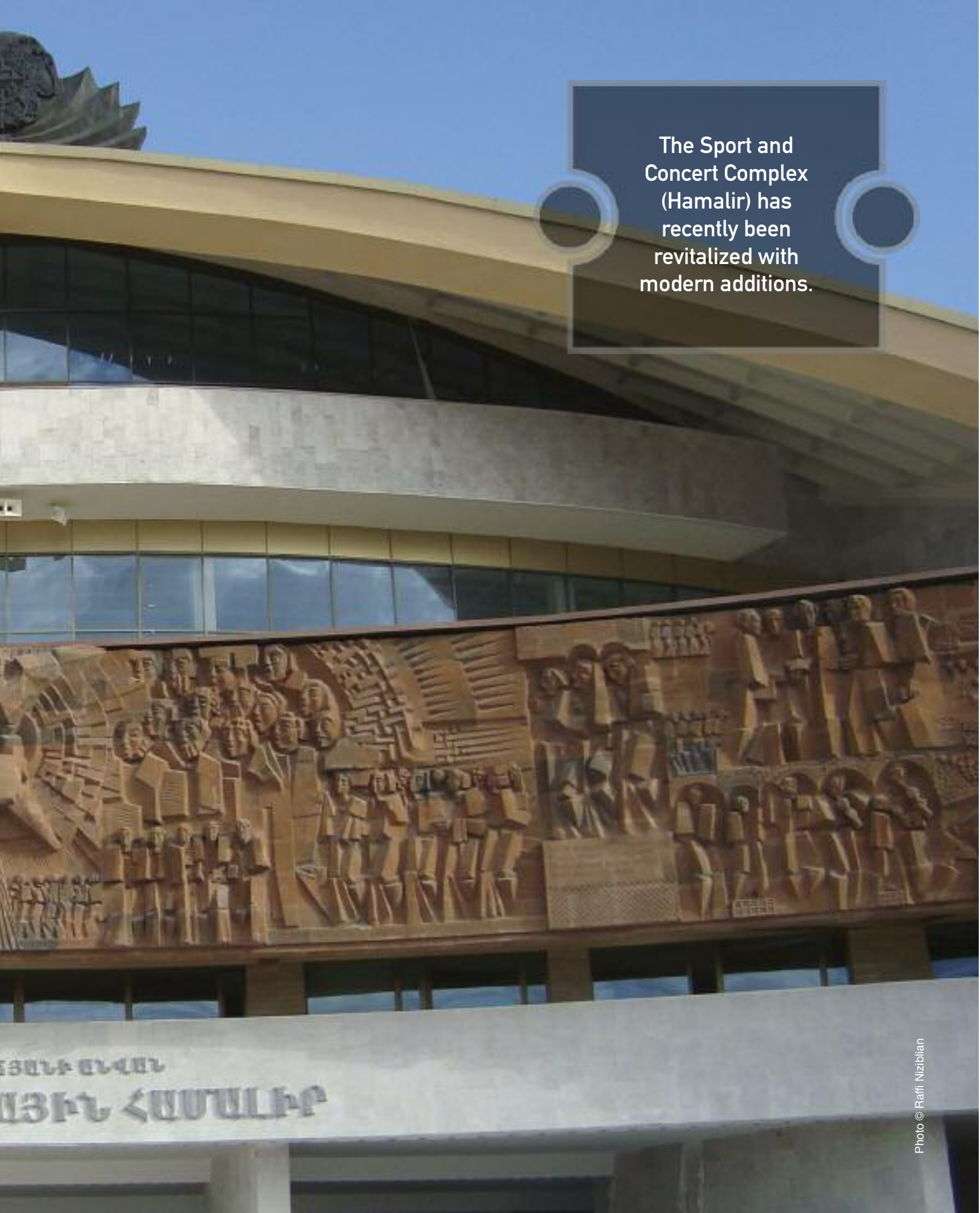
The Soviet era transformed Yerevan into a modern city with a strong industrial base, public transportation (including trolley buses and a metro system), prestigious educational institutions and a thriving cultural life.

The city's new infrastructural design was developed in the 1920s by the prominent Armenian architect, Alexander Tamanyan, who incorporated traditional Armenian architecture with contemporary urban design and construction. His idea for the layout of the city was to have a radial-circular arrangement of streets that overlaid the existing grid. During this period, pink tuff stone was commonly used for construction, earning Yerevan the nickname, Pink City.

Over the next few decades, Yerevan's infrastructure would grow to include Republic Square, the Opera House (the hallmarks of Tamanyan's legacy), theaters, hotels, social hubs and sports complexes such as the Hamalir, which has recently been revitalized with modern additions.

ՀԱՐԵՆ ԳԵՄԱՐԻ
ՄԱՐԶԱՀԱՄԵՐԳ

The Sport and
Concert Complex
(Hamalir) has
recently been
revitalized with
modern additions.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍՊՈՐՏԻՆԻ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ
ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ԿՈՄՊԼԵՔՍ

Օպերայի պուրակում, 1962թ. / Opera Square, 1962.

Կահիրեից տեղափոխվեց օպերային երգչուհի Գոհար Գասպարյանը:

Խորհրդային ժամանակաշրջանում Հայաստանում վերելք էր ապրում սպորտը: 1973թ. «Արարատ» ֆուտբոլային թիմը դարձավ Խորհրդային առաջնության չեմպիոն, ինչով հպարտանում էր ողջ երկիրը: Շախմատը որպես սպորտաձև միշտ բարձր վարկանիշ է վայելել Հայաստանում: Հայազգի շախմատիստները բազմիցս մեծ հաջողություններ են արձանագրել այս սպորտաձևում և աշխարհում լավագույններից են համարվում: Երևանում հաճախ են կազմակերպվում և հյուրընկալվում շախմատի միջազգային մրցաշարեր:

Որպես Հայաստանի վարչական կենտրոն Երևանը մշտապես եղել է քաղաքական շրժումների կենտրոնում: 1965թ. հայոց Մեծ Եղեռնի 50-ամյակի

mass protest was held in Freedom Square, in front of the Opera House to demand recognition of the Genocide by Soviet authorities. This was the first large-scale demonstration of its kind to take place in the Soviet Union.

Yerevan played a key role in the Armenian National Movement that emerged in the 1980s, whose main focus was reunification with Nagorno Karabagh. In 1988, nearly one million people gathered in Freedom Square for a series of demonstrations on this issue.

With the impending collapse of the Soviet Union, Armenia gained its independence on September 21, 1991 and Yerevan remained the capital of the Republic of Armenia. After enduring the first few difficult years of independence, Yerevan is steadily

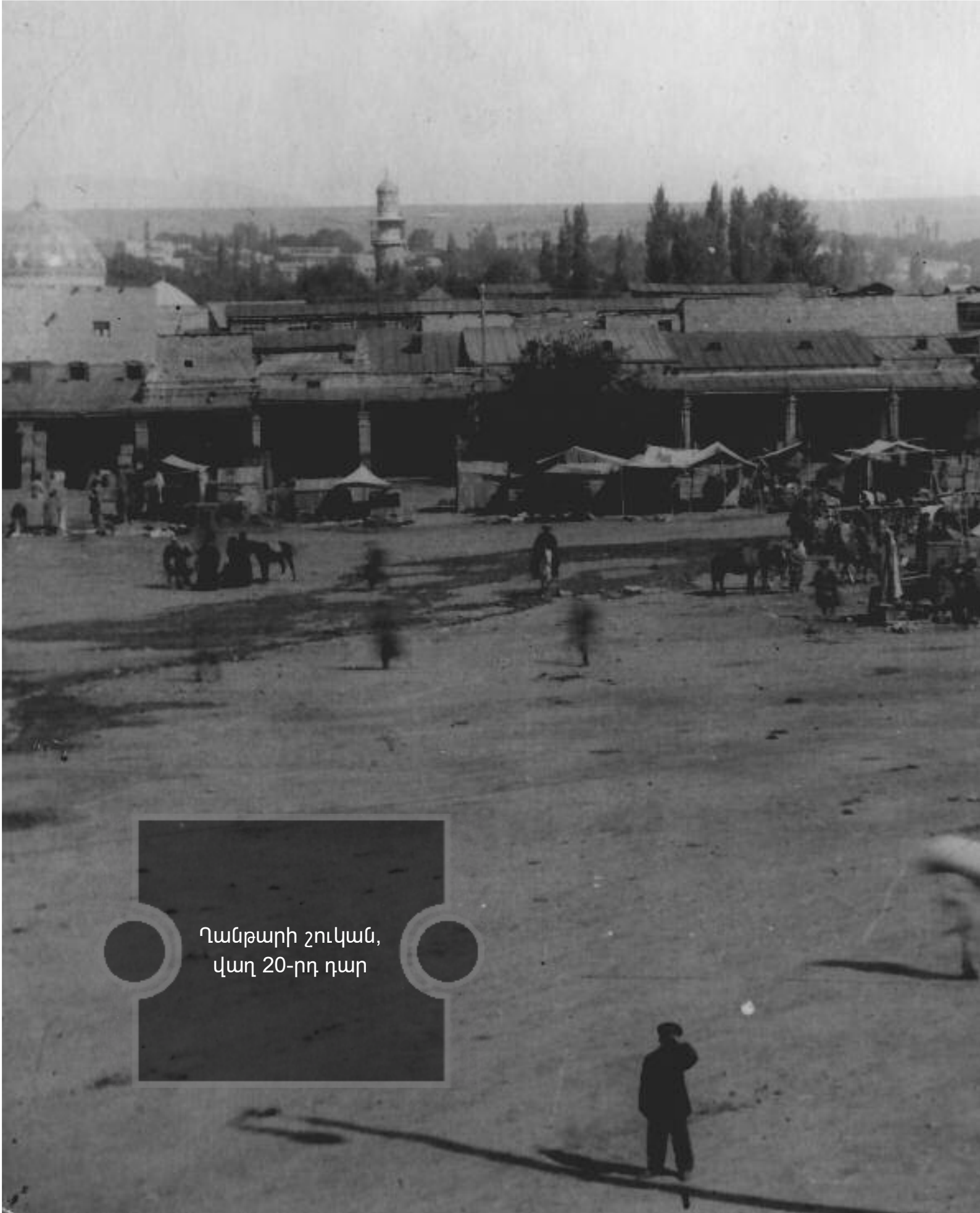
Բակ Նորագյուղուն, 2008թ. / Noragyugh, 2008.

Photo © Anna Davtyan

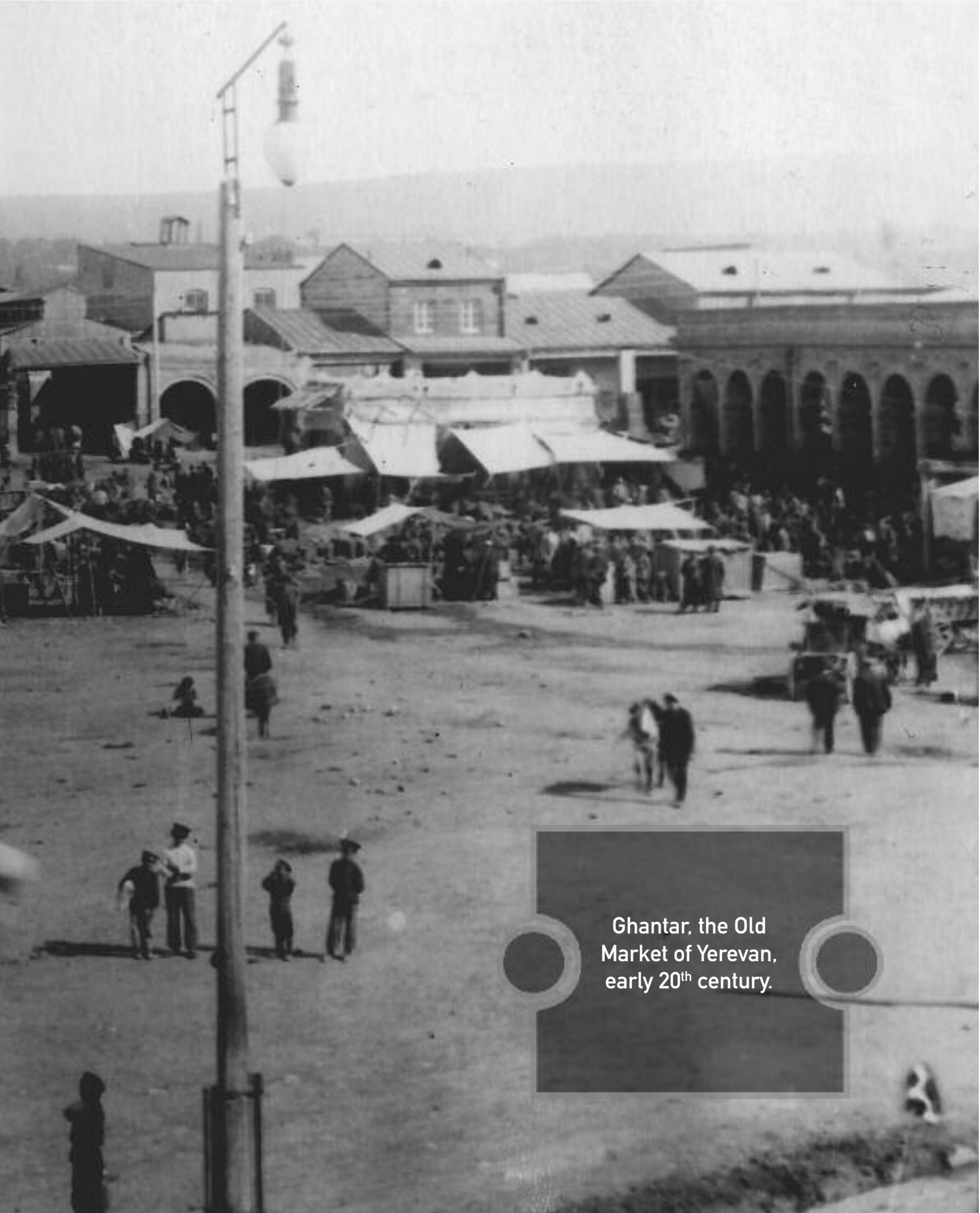
While Yerevan is always bustling with activity, its charm lies in the fact that you can still sit for hours at a café, enjoy a cup of coffee, and watch the world go by.

կապակցությամբ 24-ժամյա զանգվածային բողոքի ակցիա կազմակերպվեց Օպերայի և բալետի թատրոնի դիմաց՝ Ազատության հրապարակում, որով Խորհրդային Իշխանություններից պահանջվում էր ճանաչել ցեղասպանությունը: Սա իր տեսակի մեջ առաջին մեծամասշտաբ ցույցն էր Խորհրդային Միությունում: Երևանը որոշիչ դեր խաղաց 1980-ականների սկիզբ առած Հայկական համազգային շարժման մեջ, որի հիմնական նպատակը Լեռնային Ղարաբաղի վերամիավորումն էր Հայաստանին: 1988թ. գրեթե մեկ միլիոնանոց ցույցեր էին կազմակերպվում Ազատության հրապարակում՝ կապված այս խնդրի հետ:

Խորհրդային Միության անխուսափելի փլուզման հետ մեկտեղ, 1991թ. սեպտեմբերի 21-ին Հայաստանը ձեռք բերեց անկախություն, իսկ

Ղանթարի շուկան,
վաղ 20-րդ դար

Ghantar, the Old
Market of Yerevan,
early 20th century.

Երևանը մնաց Հայաստանի Հանրապետության մայրաքաղաք: Անկախության առաջին տարիների խոչնդոտները հաղթահարելուց հետո, Երևանը վստահորեն առաջ է շարժվում՝ դառնալով արագ զարգացող քաղաքային կենսակերպով ծաղկուն ժամանակակից մայրաքաղաք:

Ներկայումս քաղաքում մեծածավալ շինարարական աշխատանքներ են տարվում: Կռունկներն ու երկաթ-բետոնն այժմ քաղաքի տեսարանների պարտադիր մաս են կազմում: Նման արագ քաղաքային զարգացումը բանավեճերի ու հակասությունների տեղիք է տալիս: Որոշ հին շենքեր, ներառյալ 19-րդ դարի ինքնատիպ ճարտարապետական կառույցներ, քանդվում են տեղ բացելու ժամանակակից բարձրահարկ կառույցներին: Սա քննադատությունների առիթ հանդիսացավ, իսկ որոշ կազմակերպություններ մեծ

moving towards becoming a thriving modern capital with a fast-paced urban lifestyle.

The city is currently undergoing a major construction boom. Cranes and concrete at almost every corner are now a regular part of the city's landscape. This rapid urban development has been cause for debate and controversy. Several old buildings are being demolished to make room for modern high-rises and among them are some historic 19th century structures with unique architectural features. This has been met with opposition and criticism from some residents, and various organizations have put a great deal of effort into banning the demolition of Yerevan's historic buildings. As part of the new urban development plan, Northern Avenue, part of Tamanyan's original design for the city, was officially

A close-up photograph of a pile of red, translucent, irregularly shaped objects, possibly dried fruit or candy, with a bright light source creating a strong glow and shadow.

Photo © Anna Davtayan

Photo © Arvin Zarookian

CARPETS SALON
↑

Հայկական մոտիվներ / Armenian motifs.

Պարսկական մախշեր / Persian motifs.

Photo © Anna Davtyan

ջանքեր գործադրեցին՝ Երևանի պատմական նշանակություն ունեցող շենքերի ոչնչացումը կանխելու կանխելու համար: Որպես քաղաքային զարգացման ծրագրի նոր մաս, 2007թ. նոյեմբերին պաշտոնապես շահագործման հանձնվեց քաղաքի թանանյանական ինքնատիպ ոճով հատակագծված Հյուսիսային պողոտան: Այս լայնարձակ հետիոտն պողոտան միացնում է քաղաքի երկու գլխավոր հատվածները՝ Օպերայի տունն ու Հանրապետության հրապարակը:

Ալեքսանդր Սպենդիարյանի անվան Օպերայի և բալետի ազգային թատրոնի շենքը կառուցվել է 1926-1953թթ: Այն ունի երկու համերգասրահներ՝ նախատեսված ֆիլհարմոնիկ նվագխմբի համերգների և այլ ներկայացումների համար: Շենքի տպավորիչ տեսքից ու բարձր հեղինակությանից բացի, Օպերան մաս

inaugurated in November 2007. This wide pedestrian avenue connects the city center's two main focal points – the Opera House and Republic Square.

The Opera House was built between 1926 and 1953. It holds two theatres – the Alexander Spendiaryan National Opera and Ballet Theatre for opera and dance performances, and the Aram Khachaturyan Concert Hall for the philharmonic orchestra. Aside from the building's striking design and impressive reputation for the performances it houses, the Opera serves as a meeting place, a leisure hub and one of the city's most important landmarks. In the warm summer months, the outdoor cafés around the Opera are filled with lively activity well into the morning hours.

Սանկական երկաթուղի / Children's Railroad, 1953.

հանդիպումների, հանգստի և քաղաքի ամենանշանավոր վայրերից մեկն է: Ամառային տաք ամիսներին Օպերայի շրջակայքի բացօթյա սրճարանները լի են աշխուժությամբ մինչև լուսաբաց:

Հանրապետության հրապարակը Երևանի սիրտն է: Հրապարակը, որն ինչպես հայտնի է կառուցվել է 3000 տարվա պատմություն ունեցող ավերակների վրա, Թամանյանի վարպետության գլուխգործոցն է: Հրապարակը եզերող բոլոր կառույցները՝ Արտաքին գործոց նախարարության, Պատմության ազգային թանգարանի, Արվեստի ազգային պատկերասրահի և Արմենիա Մարիոթ հյուրանոցի շենքերը կառուցված են գունավոր տուֆով՝ Հայաստանի ազգային քարատեսակով: Հայտնի երգող շատրվանները նույնպես Հանրապետության հրապարակում են: Ամռան և աշնան բոլոր երեկոներին շատրվանները

Republic Square is at the heart of Yerevan. The layout of this square, which we now know covers 3000 year old ruins, is the triumph of Tamanyan's unique design. All of the buildings around the square, including the Ministry of Foreign Affairs, the National History Museum, the National Art Gallery and the Armenia Marriott Hotel, are built in different colours of tuff, Armenia's national stone. The famous “singing fountains” are in the center of Republic Square. Every night in the summer and fall, the fountains come to life in a synchronized music and light show, drawing large crowds.

Along with the construction boom, the city is currently experiencing a cultural revival, with a multitude of plays, concerts, art exhibitions and festivals taking place year round.

Photo © Arsineh Khachikian

Երևան կայարան / Yerevan Train Station.

Սբ. Պողոս-Պետրոս եկեղեցու ավերակները, 1931թ., որտեղ հետագայում կառուցվեց «Մոսկվա» կինոթատրոնը /
Demolition site of St. Peter and Paul Church, where Moscow Cinema was later built, 1931.

կենդանանում են երաժշտական և լուսային շուկի մերթը՝ հավաքելով հսկայական բազմություն:

Մեծածավալ շինարարության հետ միասին, քաղաքը մշակութային վերածնունդ է ապրում՝ բազմաթիվ ներկայացումներով, համերգներով, ցուցահանդեսներով և տարին բոլոր տեղի ունեցող փառատոներով: «Ոսկե Ծիրան» միջազգային կինոփառատոնը, որն առաջին անգամ կայացավ 2004թ., կազմակերպվում է յուրաքանչյուր ամառ: Փառատոնի շրջանակներում ցուցադրվում են ինչպես մրցանակային, այնպես էլ արտամրցութային ֆիլմեր՝ աշխարհի տարբեր ծայրերից: Փառատոնին մասնակցում են աշխարհի լավագույն արվեստագետներ:

The Golden Apricot International Film Festival, which debuted in 2004, is held every summer. The festival showcases both mainstream and independent films from around the world and is attended by some of the biggest talents in cinema today.

The Erebuni-Yerevan Festival is an annual celebration of Yervan's ancient history during which Republic Square comes to life with concerts and festivities. Fête de la Musique is held every summer in countries around the world including Yerevan. This lively music festival takes place at different outdoor venues throughout the city center. Armenia's most talented musicians perform, making for an entire day of non-stop free entertainment. HighFest International Performing Arts Festival, a celebration of all genres of performing arts including

«Գոլդեն Թյուլիփ» հյուրանոցը / Golden Tulip Hotel.

Photo © Arsen Safaryan

Էրեբունի-Երևան փառատոնը Երևանի հինավուրց պատմության ամենամյա տոնակատարությունն է, որի ընթացքում Հանրապետության հրապարակը կենդանանում է համերգներով ու տոնական զվարճություններով: Fete de la Musique երաժշտական փառատոնը յուրաքանչյուր ամառ կազմակերպվում է աշխարհի տարբեր երկրներում, ինչպես նաև Երևանում: Այս աշխույժ երաժշտական փառատոնը տեղի է ունենում բաց երկնքի տակ՝ քաղաքի տարբեր վայրերում: Ելույթ են ունենում Հայաստանի ամենատաղանդավոր երաժիշտները՝ ամբողջ օրը վերածելով անդադար անվճար զվարճանքի: High Fest International Performing Arts Festival տոնակատարությունը, որը ներկայացնում է արվեստի բոլոր ժանրերը՝ ներառյալ թատրոնը, պարը և երաժշտական ներկայացումները, տեղի է ունենում հոկտեմբերին:

theater, dance and musical performance, takes place in October.

Though winters are typically quieter in Yerevan, every year, the Christmas and New Year's festivities seem to get more and more exuberant. Yerevan's first WinterFest was held in January 2008, warming up the city streets with a parade, indoor and outdoor concerts and other celebrations.

Festivals and special events keep Yerevan's cultural life fresh and exciting, but the city's museums and galleries are its constant cultural landmarks. The city is considered by some to be one large open air museum and is home to over 40 museums and galleries, celebrating a fascinating history and rich artistic heritage.

Չմայած ծնեռները հարաբերականորեն հանգիստ են Երևանում, Ամանորի ու Սուրբ Ծննդյան տոնակատարությունները տարեցտարի ավելի հագեցած են դառնում: Առաջին «Չմեռային փառատոնը» տեղի ունեցավ 2008թ. հունվարին՝ սառնաշունչ ձմեռը ջերմացնելով շքերթներով, փակ և բացօթյա համերգներով ու այլ միջոցառումներով:

Փառատոններն ու միջոցառումները թարմացնում ու ակտիվացնում են Երևանի մշակութային կյանքը, սակայն քաղաքի պատկերասրահներն ու թանգարանները նրա մշտական մշակութային արժեքներն են: Շատերի կարծիքով քաղաքը հիշեցնում է թանգարան բաց երկնքի տակ և օթևանում է ավելի քան 40 պատկերասրահներ ու թանգարաններ՝ տոնելով քաղաքի հրաշագեղ պատմությունն ու հարուստ մշակութային ժառանգությունը:

Հինավուրց ձեռագրերի ինստիտուտ Մատենադարանն ամենամեծ գրապահոցն է աշխարհում: Այստեղ պահվում են մախաբիստոնեական դարաշրջանին թվագրվող ավելի քան 17.500 հայերեն և օտարալեզու ձեռագիր մատյաններ, հատվածներ և մանրակար գրքեր: Հայաստանի սյունադարձ յոթհարկանի Ազգային պատկերասրահը մեծ ճանաչում է վայելում իր համաշխարհային արժեք ունեցող հայ և օտարազգի արվեստագետների կտավների ու քանդակների հարուստ հավաքածուով: Երևանի հայտնի թանգարաններից է Փարաջանովի թանգարանը, որտեղ ցուցադրված են հանրահայտ կինեմատոգրաֆիստ Սերգեյ Փարաջանովի նկարները, կոլաժներն ու ֆիլմերը:

Երկրի բոլոր կողմերից երաժիշտներ են գալիս Երևան՝ մասնակցելու աշխուժացող երաժշտական կյանքին: Հայկական սփյուռքի և օտարերկրյա երաժիշտները նույնպես ելույթներ են ունենում այստեղ: Բարերում ու գիշերային ակումբներում ամեն երեկո հնչում է կենդանի ավանդական, ազգայինից մինչև հարդ ռոք կամ էքսպերիմենտալ ջազ երաժշտություն:

Հայկական զբոսաշրջության արագ զարգացման հետ Երևանն ամեն տարի ընդունում է հարյուր հազարավոր զբոսաշրջիկների: Յուրաքանչյուր

The Matenadaran Institute of Ancient Manuscripts is one of the most extensive book depositories in the world. It houses over 17,500 Armenian and foreign manuscripts, illuminated texts and fragments dating as far back as the pre-Christian era. The National Art Gallery of Armenia, spanning seven floors, is highly acclaimed for its wealth of paintings and sculptures by world-renowned artists from Armenia and around the world. A favourite among Yerevan's museums is the Parajanov Museum, which displays the paintings, collages and films of world-renowned cinematographer, Sergey Parajanov.

Musicians from around the country come to Yerevan to partake in its lively music scene and increasingly, musicians from the Armenian Diaspora and foreign artists are booking performances in Yerevan, too. Live music is played at bars and nightclubs every night of the week, ranging from traditional folk, to hard rock, to experimental jazz.

With the rapid growth of the Armenian tourism industry, Yerevan welcomes hundreds of thousands of tourists each year. Every weekend, local artists and craftspeople showcase their talents at the Vernissage and Painters' Vernissage outdoor markets. During high season (May-October) the city's markets, restaurants and galleries are crowded with visitors from around the world. While the recent surge in tourism has given Yerevan a cosmopolitan appeal, it has not stripped the city of its authenticity, its blunt honesty or its lure.

There is a fast-paced yet easy-going lifestyle that is characteristic of Yerevan. While the city is always bustling with activity, its charm lies in the fact that you can still sit for hours at a café, enjoy a cup of coffee and watch the world go by.

The Matenadaran Institute of Ancient Manuscripts is one of the most extensive book depositories in the world, with over 17,500 manuscripts, fragments and illuminated texts.

Photo © Arvin Zarookian

Մեսրոպ Մաշտոցը աշակերտ Կորյունի հետ / Mesrop Mashtots with his student, Koryun.

Photo © Arvin Zarookian

Photo © Raffi Nizibian

Սր. Սարգիս եկեղեցին / St. Sarkis Church.

Ջորավոր Սբ. Աստվածածին եկեղեցին / Holy Mother of God Zoravor Church.

հանգստյան օր տեղացի արվեստագետներն ու արհեստավորները ցուցադրում են իրենց շնորհները Վերմիսած բացօթյա շուկայում: Մայիսից մինչև հոկտեմբեր քաղաքի շուկաները, ռեստորանները և թանգարանները լի են այցելուներով ամբողջ աշխարհից: Չնայած զբոսաշրջության մեծ ալիքը կոսմոպոլիտ շունչ է հաղորդել Երևանին, այն չի զատել քաղաքը իր ինքնությունից, անկեղծությունից կամ գրավչությունից:

Արագ զարգացող ու, այնուամենայնիվ, թեթև կենսատճը հատուկ է Երևանին: Չնայած քաղաքը միշտ շտապում է, այն հմայիչ է նրանով, որ կարող ես ժամերով նստել սրճարանում, մի բաժակ սուրճ վայելել ու հետևել, կյանքի ընթացքին:

Although religion was stifled during the Soviet era, Yerevan now has several functioning churches, with growing faithful congregations.

ԳՅՈՒՄՐԻ

GYUMRI

«Հոկտեմբեր» կինոթատրոնի շենքը, 1953 թ. / “Hoktember” Cinema, 1953.

ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՔԱՂԱՔ / CULTURAL CITY

Ռուսական կայսրության երբեմնի կարևոր ուղեկալը՝ Գյումրին, Հայաստանի ծաղկուն դարաշրջանի թանգարան է հիշեցնում: Հայաստանի հյուսիս-արևմուտքում տեղակայված Շիրակի մարզի վարչական կենտրոն Գյումրին ծովի մակարդակից բարձր է 1550մ: Այն հարուստ ու գունագեղ անցյալ ունի, որով հպարտանում է յուրաքանչյուր գյումրեցի:

Ըստ 5-րդ դարի պատմիչ Մովսես Խորենացու, Գյումրիի առասպելական պատմությունը սկսվել է այն ժամանակ, երբ հայ ազգի նախահայր Հայկն իր որկրամոլ թոռանը՝ Շարային ուղարկել է դեպի Արագած լեռան ստորոտի բերրի հողերը, որտեղ ջուր էր հոսում: Վայրը նրա անունով կոչվել է Շիրակ՝ Կումայրի կենտրոնով, որտեղից էլ ծագում է Գյումրիի ներկայիս անունը: Գյումրին պարարտ

Once an important outpost of the Russian Empire, Gyumri is a living museum of Armenia's belle époque. Located in the northwest of Armenia at 1550 meters above sea level, Gyumri, the administrative center of Shirak province, has a rich and colorful past, which any Gyumreysi (Gyumri resident) will proudly recount.

According to 5th century historian Movses Khorenatsi, Gyumri's mythical story began when Hayk, the founder of the Armenian nation, sent his gluttonous grandson Shara to the fertile land above Mount Aragats where the water flowed. The place was named Shirak after him and its center was Kumayri, from which Gyumri's modern name is derived. Gyumri is in fact a fertile land, with rich black soil and a diverse range of flora. The area is rich with construc-

Բնակելի տուն Աբովյան (նախկին Ալեքսանդրովսկայա) փողոցում /
Residential building on Abovyan Street (formerly Alexandrovskaya).

սևահողով ու հարուստ բուսականությամբ բերրի շրջան է: Տարածքը հարուստ է այնպիսի շինանյութերով, ինչպիսիք են տուֆը, բազալտը, դիատոմիտը և կավը: Հոսող ջուրը, որ նկարագրել էր Խորենացին, Ախուրյան հորդառատ գետն է, որ անցնում է քաղաքի մոտով:

Գյումրիի արևմտյան բլուրները 5000 տարի թ.ա. թվագրվող բնակության վկայություններ են: Քաղաքի մասին ամենաին վկայություններ կան տեղանքը նկարագրող ասորական աղբյուրներում և թ.ա. 8-րդ դարին թվագրվող սեպագիր արձանագրության մեջ, որը գտնվում է Վահրամաբերդ գյուղում գտնվող բլրի վրա: Ուրարտական թագավոր Արգիշտի I-ի արձանագրության մեջ հիշատակվում է Կուլիանիի (քաղաքի առաջին անվանումը) ժողովուրդը:

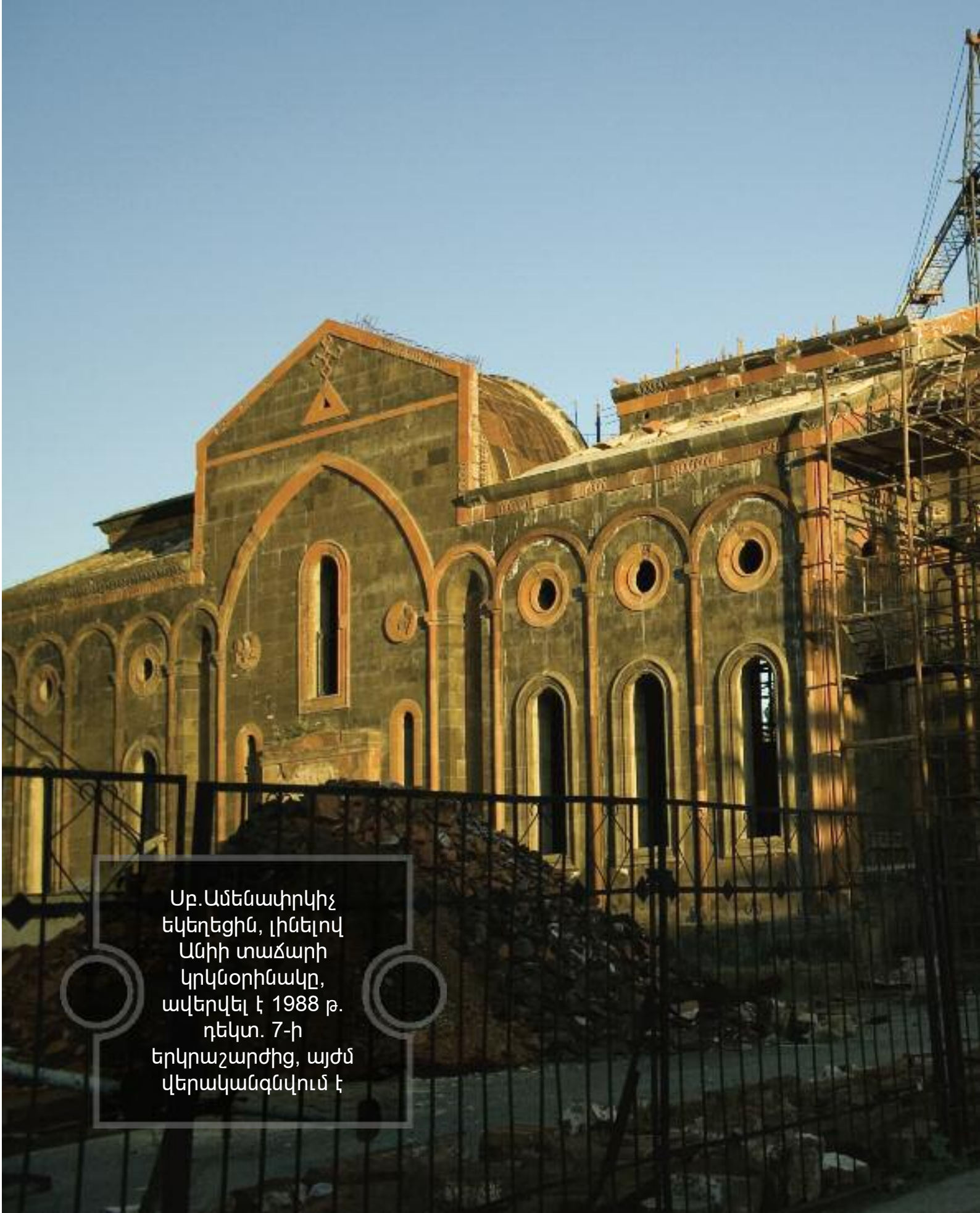
Հայտնի հույն զորավար և պատմիչ Քսենոփոնը (թ.ա. 430-555) հիշատակում է քաղաքն իր

tion materials such as tuff, basalt, diatomite and clay. The flowing water that Khorenatsi refers to is the Akhurian, an abundant river that passes by the city.

On the western hills of Gyumri, evidence of human settlement dates back to 5000 BC. The earliest written accounts of Gyumri are found in Assyrian descriptions of the area and in a cuneiform inscription from the 8th century BC, which can still be found in nearby Vahramaberd village. The inscription, written for the Urartian King Argishti I, refers to the people of Kuliani (the city's first name).

Xenophon (ca. 430-355 BC), the renowned Greek military leader and historian, wrote about the city in his Anabasis, which is used to this day as a historical reference. Xenophon recounts the epic journey when he and the “ten thousand” marched through Armenia

Սբ.Ամենափրկիչ
Եկեղեցին, լինելով
Անիի տաճարի
կրկնօրինակը,
ավերվել է 1988 թ.
դեկտ. 7-ի
երկրաշարժից, այժմ
վերականգնվում է

St. Amenaprkich Church, modeled after the Cathedral of Ani, was ruined in the 1988 earthquake and is currently undergoing restoration.

Photo © Karen Mirzoyan

Ռուսական ժամատունը Սլաբոդկա թաղամասում / Russian Church in the Slabodka District.

Alexandropol, home to four Armenian churches, a Russian church, a Catholic church and a Greek church, was commonly known as “the town of seven churches”.

Անաբասիս ստեղծագործության մեջ, որը մինչ օրս կիրառվում է որպես պատմական ուղեցույց: Քսենոփոնը նկարագրում է այն էպիկական արշավանքը, երբ նա և «տասնյակ հազարը» անցել են Հայաստանի միջով դեպի Սև Ծով: Տարածքի մի հատվածը նա հիշատակում է իբրև Գյումնիաս:

Ք.հ. 4-րդ դարում հայ եկեղեցու հիմնադիր սբ. Գրիգոր Լուսավորիչը Կումայրիի հեթանոսական տաճարների ավերակների վրա մի քանի եկեղեցիներ է կառուցել: Դրանցից են Սուրբ Նշան և Յոթ Վերք (Սուրբ Ամենափրկիչ) եկեղեցիները:

Չնայած վաղ զարգացմանը, Կումայրին շարունակում է մնալ մի փոքրիկ քաղաք, արևմուտքի մեծ քաղաքներ Անիի ու Կարսի ստվերում: Գյումրիի զարգացման ամենանշանակալի շրջանը 19-րդ դարի ռուսական տիրապետության օրոք էր: 1804թ. ռուս-պարսկական պատերազմի ժամանակ, Երևանի ու Արևելյան Հայաստանի մնացած մասի ընդգրկվելուց քառորդ դար առաջ, տարածքն ընդգրկված էր Ռուսական Կայսրության մեջ: Ռուսական

Վերականգնված Սբ. Նշան եկեղեցին / St. Nshan Church, restored.

Photo © Arman Kocharian

Պատերազմից հետո
արդյունաբերական
վերելք սկսվեց,
ստեղծվեցին 50.000
նոր աշխատատեղեր:
Ամբողջ Խորհրդային
Միությունից
բանվորներ էին գալիս
այստեղ՝ աշխատելու
գործարաններում:

տիրապետության շրջանում Գյումրին զգալիորեն քարգավաճեց: Նախկին ֆեոդալական հասարակարգը մուտք գործեց արդյունաբերական դարաշրջան: Քաղաքի՝ Ախուրյան դաշտավայրում ունեցած ռազմավարական դիրքի և Թուրքիայի սահմանին մոտ գտնվելու պատճառով այստեղ հսկայական ամրոց կառուցվեց, որը կանգուն է մինչ օրս:

1828-29թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո հազարավոր ընտանիքներ Արևմտյան Հայաստանի՝ Օսմանյան Թուրքիայի տիրապետության տակ գտնվող Կարս, Էրզրում և Բայազետ քաղաքներից գաղթեցին և բնակություն հաստատեցին Կումայրիում: Նրանցից շատերը վարպետներ ու արհեստավորներ էին, որոնք մեծապես նպաստեցին քաղաքի քարգավաճմանը:

1830-ականներին Կումայրին արդեն ծաղկուն քաղաք էր՝ արվեստների, արհեստների ու գիտության կենտրոն: 1837թ. Ռուսաստանի ցար Նիկոլայ I-ն այցելեց Կումայրի, նրա կնոջ՝ Ալեքսանդրա Ֆյոդորովնայի անունով քաղաքը վերանվանվեց Ալեքսանդրապոլ: Ժամանակի ընթացքում տեղացիները սկսեցին կոչել այն Ալեքպոլ: Հետագա տարիներին Ալեքսանդրապոլում հիմնվեցին այնպիսի զինվորական ավաններ, ինչպիսիք են Պոլիգոններ, Սևերսկի և Կազաչի պոստ զորանոցները, և քաղաքն արագորեն վերածվեց Անդրկովկասում Ռուսական բանակի կարևոր ուղեկալի:

1840թ. Ալեքսանդրապոլը պաշտոնապես ստացավ քաղաքի կարգավիճակ, իսկ տաս տարի անց, այն դարձավ Ալեքսանդրապոլի գավառի (ներկայումս Շիրակի մարզ) վարչական կենտրոն: Թիֆլիսից և Բաքվից հետո այն համարվում էր արհեստների և մշակույթի երրորդ կենտրոնն Անդրկովկասում: Երբ Երևանը հազիվ երկու փողոց ուներ, Գյումրիում առկա էր փողոցների մի ամբողջ ցանց, կոյուղու համակարգ և տարածաշրջանի լավագույն խանութներից, դպրոցներից ու թատրոններից մի քանիսը:

Բացի արհեստների ու մշակույթի կենտրոն լինելուց, Ալեքսանդրապոլը հայտնի էր նաև իր եկեղեցիներով: Այն հաճախ անվանում էին «յոթ եկեղեցիների քաղաք»: Յոթ եկեղեցիներից չորսը հայ առաքելական եկեղեցիներ էին: Կային նաև մեկ ռուսական, մեկ կաթոլիկական և մեկ հունական եկեղեցիներ:

en route to the Black Sea. He refers to part of the territory as Gumrias.

In the 4th century AD, St. Gregory the Illuminator, founder of the Armenian Church, had several churches built in Kumayri on the ruins of pagan temples. Among these are the sites of the current St. Nshan and Yot Verk (St. Amenaprkich) churches.

Despite early development, for several centuries, Kumayri would remain a small town and a backwater of Ani and Kars, the great cities to its west. The most significant period of Gyumri's development took place in the 19th century, under Russian rule. The region was absorbed into the Russian Empire in 1804, during the first Russo-Persian War, a quarter of a century before the absorption of Yerevan. This was made official in 1813 by the Treaty of Gulistan. The Russian era initiated a period of tremendous growth for Gyumri. What was once a feudal society was pushed into the industrial age. A huge fortress was built there – and is used to this day – because of the town's strategic location along the Akhurian Valley and its proximity to the Turkish border.

After the Russo-Turkish War of 1828-1829, thousands of families fled from the Western Armenian towns of Kars, Erzerum and Bayazet, which were under Ottoman Turkish rule, and settled in Kumayri. Many of them were craftsmen and trades people who contributed a great deal to the town's growth and prosperity.

By the 1830s, Kumayri was a flourishing center for the arts, trade and science. In 1837, it was granted a visit by Russian Czar Nicholas I, who renamed the town Alexandropol after his wife, Alexandra Feodorovna. Over time, it came to be known to its locals as Alekpöl for short. Military barracks, such as Poligons, Severski and Kazachi Post, were established in Alexandropol in the coming years and the town quickly became an important outpost of the Russian army in the Transcaucasus.

Photo © Arsen Safaryan

1988թ. երկրաշարժից վնասված Լենինականի քաղաքապետի շենքը,
ներկայումս վերակառուցվում է / Leninakan City Hall, which was damaged by the 1988 earthquake,
is currently undergoing restoration.

Today, 20 years after the earthquake, life in Gyumri is regaining momentum.

Reconstruction is well under way and cultural life is resuming its pace.

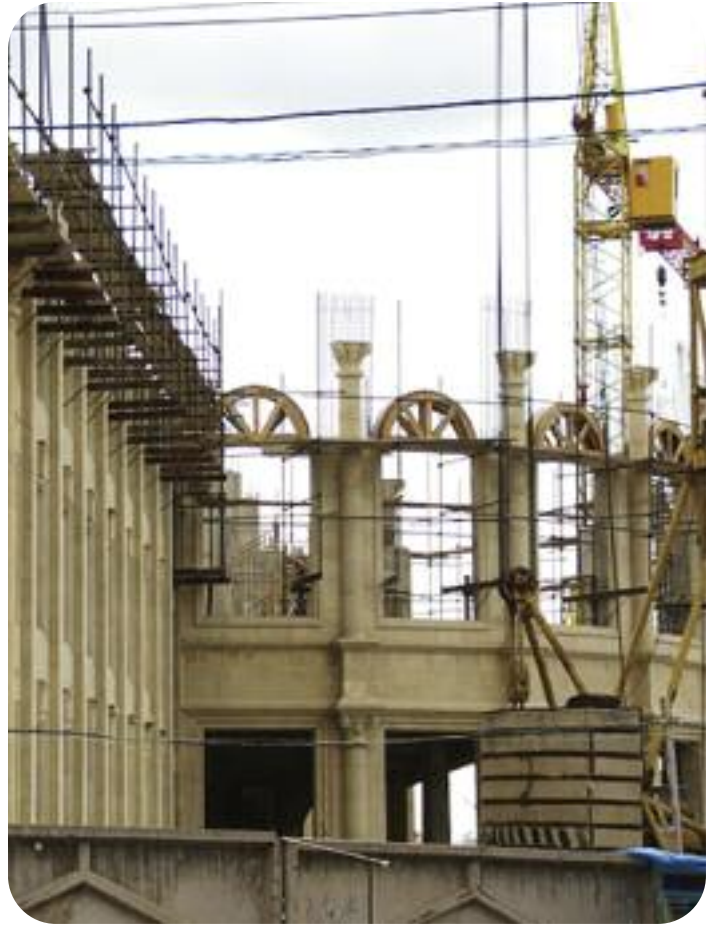

Photo © Levon Barseghyan

Ար.Ամենափրկիչ եկեղեցին կառուցվել է 1854-1873թթ. Անիի Մայր տաճարի օրինակով: Սա հարգանքի տուրք էր քաղաքի Արևմտյան Հայաստանից վերաբնակեցվածների հարազատներին: Քանի որ նրանցից շատերը խուսափելով Օսմանյան հալածանքներից, փորձում էին գյումրին Արևմտյան Հայաստանի շքեղ քաղաք Անիի ժառանգորդը դարձնել:

Գյումրիի ծաղկման շրջանում զարգանում էին արվեստները, իսկ քաղաքն այդ ընթացքում տվեց մի շարք ականավոր հայ գրողներ ու երաժիշտներ: Գյումրեցի են բանաստեղծ Ավետիք Իսահակյանը, գուսաններ Շերամը, Ֆահրադը, Խայաթը, Զիվանին: Հայտնի Անուշ օպերայի պրեմիերան տեղի է ունեցել Գյումրիում 1912թ.: Քաղաքը հայտնի էր իր դպրոցներով ու ուսումնարաններով, որտեղ ուսուցումը տարվում էր հայերեն, ռուսերեն, լատիներեն և հունարեն լեզուներով:

Alexandropol was formally granted the status of a city in 1840 and ten years later, it became the administrative center of Alexandropol region (modern day Shirak province). It was considered the third trade and cultural center in the Transcaucasus, after Tbilisi and Baku. At a time when Yerevan was barely two streets long, Gyumri had a complex grid of streets, a sewage system, and some of the finest shops, schools and theaters in the region.

In addition to being a major trade and cultural center, Alexandropol was known for its churches. It was commonly known as “the town of seven churches”. Of the seven churches, four were Armenian Apostolic. There was also a Russian church, a Catholic church and a Greek church. The Church of St. Amenaprkich (Holy Savior) was built between 1854 and 1873, modeled after the famous Cathedral of Ani.

Դեկտեմբեր 7, 1988 թ. ավերիչ երկրաշարժը

20-րդ դարի ընթացքում Գյումրին բազմիցս է տուժել երկրաշարժներից, որոնցից ամենասարսափելին տեղի ունեցավ 1988թ. դեկտեմբերի 7-ին: 1980-ական թթ. քաղաքի բնակչության թիվը հասել էր 250.000-ի և այն դարձել էր խորհրդային Միության կարևոր արդյունաբերական կենտրոններից մեկը: Սակայն կայուն զարգացում ապրող այս քաղաքը բառացիորեն գետնին հավասարվեց 1988թ. դեկտեմբերյան երկրաշարժից, որի էպիկենտրոնը Գյումրի և Սպիտակ քաղաքների միջև գտնվող Նալբանդ գյուղն էր: Երկրաշարժի զոհ դարձան 25000 մարդ, իսկ 500000 մարդ Գյումրիում և հարակից բնակավայրերում մնացին անօթևան: Ավերված քաղաքի ժողովուրդն օգնություն էր ստանում ամբողջ աշխարհից: Սա առաջին դեպքն էր խորհրդային Միությունում, երբ թույլատրվեց օտարերկրյա օգնություն:

Ներկայումս, ավերիչ երկրաշարժից 20 տարի անց, Գյումրին շարունակում է վերակառուցվել: Քայլ առ քայլ վերականգնվում են ենթակառուցվածքները, արդյունաբերությունը և մշակութային կյանքը:

December 7th 1988: A Devastating Earthquake

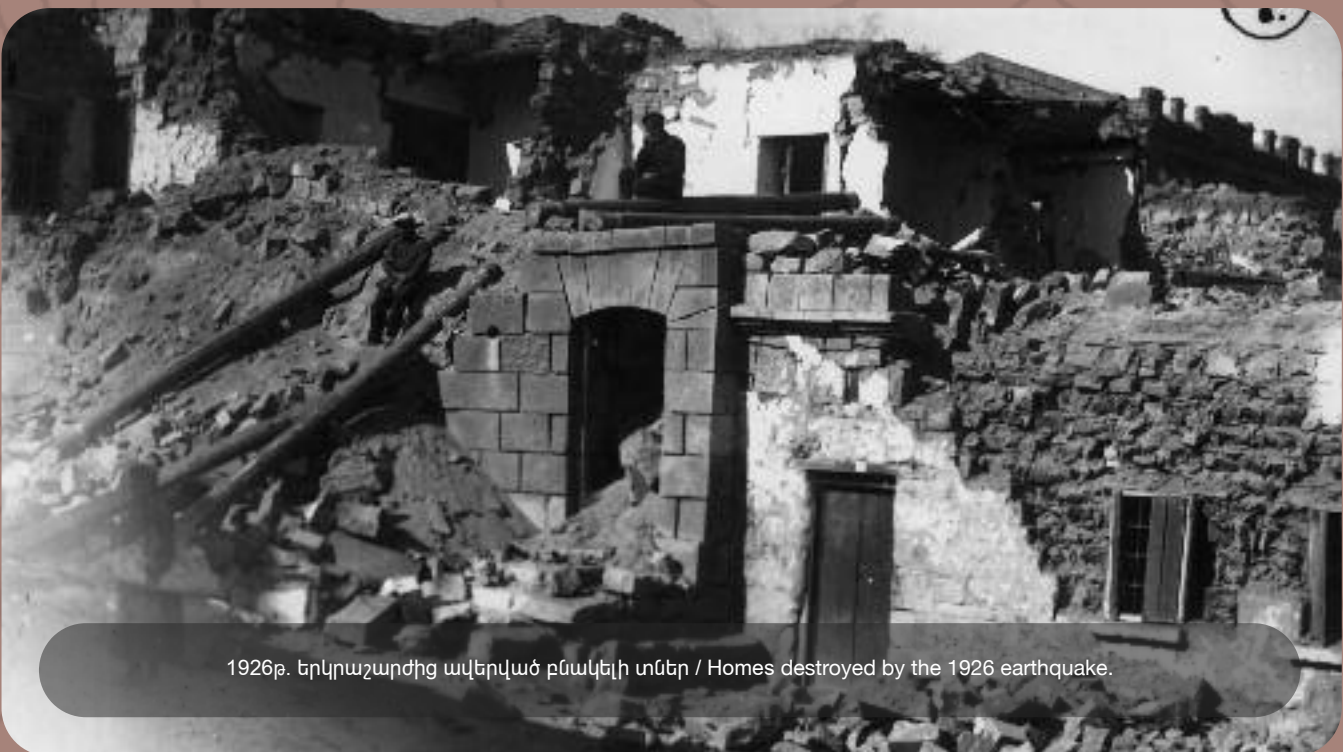
Gyumri suffered many earthquakes in the 20th century, the most severe of which occurred in December 1988. By the 1980s, its population had reached 250,000 and it had become a major industrial production center for the Soviet Union. However, the city that seemed to be in constant growth literally came tumbling to the ground in the earthquake that hit on December 7, 1988. The earthquake, whose epicenter was at Nalband village between Gyumri and Spitak, killed 25,000 people and left 500,000 homeless. Aid arrived from all over the world to bring relief to the people of the destroyed city. This was the first time foreign aid was allowed in the Soviet Union.

Today, 20 years after the devastating earthquake, Gyumri is in a constant process of restoration: rebuilding its infrastructure, industry, and cultural life piece by piece, and always looking to the future.

«Շիրակ» հյուրանոցը / Shirak Hotel.

Photo © Anna Davtyan

1926թ. երկրաշարժից ավերված բնակելի տներ / Homes destroyed by the 1926 earthquake.

Photo © Anna Davtyan

1899թ. շահագործման հանձնվեց Թիֆլիս-Ալեքսանդրապոլ երկաթգիծը՝ կապելով քաղաքը շրջակա տարածքների հետ և նպաստելով նրա հետագա աճին: 1906թ. երկաթուղին հասցվեց Երևան, այնուհետև Ջուլֆա և Թավրիզ՝ Ալեքսանդրապոլը դարձնելով կարևոր երկաթուղային հանգույց: 19-րդ դարի վերջում Ալեքսանդրապոլի բնակչության թիվը հասել էր 32 000-ի:

Երկրորդ խոշոր ներգաղթը տեղի ունեցավ 1915-1918թթ.՝ հայոց Մեծ Եղեռնից հետո: Արևմտյան Հայաստանից, մեծ մասամբ Կարսից, հազարավոր փախստականներ ներգաղթեցին: Ասում են՝ այդ տարիներին Կարսից ներգաղթածները թվով գերազանցում էին Գյումրիի բնակիչներին: Մինչ այժմ Գյումրիի բնակիչները երբեմն տարանջատում են դարսեցիներին ու գյումրեցիներին:

This is seen as a tribute to the ancestral roots of many of the city's inhabitants. Since so many of them had arrived from Western Armenia, fleeing persecution under the Ottoman Turks, they saw the city as a successor to the great Western Armenian city of Ani.

The arts flourished during Gyumri's belle époque and several important Armenian writers and musicians emerged from the city. Poet Avetik Isahakyan and bards Jivani, Sheram, Fahrads, and Khaiyat all hailed from Gyumri. The famous Armenian opera Anush premiered in Gyumri in 1912. The city was famous for its schools and colleges, where teaching was conducted in Armenian, Russian, Latin and Greek.

In 1899, the Tbilisi-Alexandropol Railway was completed, linking the city to surrounding areas and prompting further growth. The rail line was extended

«Զուլիակուհու» քանդակը. նվիրված տեքստիլի բանվորուհիներին / "The Weaver", dedicated to the workers of Gyumri's textile factory.

1918-1920թթ. Ռուսական կայսրության փլուզումից հետո Գյումրին պայքարում էր թուրք նվաճողների դեմ շատ կարճ կյանք ունեցած Հայաստանի Ժողովրդավարական Հանրապետության կազմում: 1920թ. նոյեմբերին թուրքերը նվաճեցին քաղաքը՝ հաղթանակ տանելով Ալեքսանդրապոլի ճակատամարտում:

Դրանից շատ չանցած բոլշևիկյան Կարմիր բանակը Լոռիից մտավ Շիրակ և գրավեց Ալեքսանդրապոլը, որը Հայաստանի մնացած մասի հետ միացվեց Խորհրդային Միությանը: Խորհրդային շրջանում Գյումրին բարգավաճման մեկ այլ շրջան մտավ: 1920-1960թթ. ութ անգամ ավելացավ բնակչությունն ու զգալիորեն զարգացավ արդյունաբերությունը: 1924թ. Խորհրդային առաջնորդ Լենինի հիշատակին՝ քաղաքը վերանվանվեց Լենինական:

to reach Yerevan, Julfa and Tabriz in 1906, making Alexandropol a major railway hub. By the end of the 19th century, Alexandropol's population had reached 32,000.

A second major refugee influx occurred between 1915 and 1918, during the Armenian Genocide. Thousands of Western Armenian refugees arrived, most of them from nearby Kars. It is said that over the course of these years, people from Kars outnumbered the native population of Gyumri and to this day, Gyumri's locals often make the distinction between Karsetsi and Gyumretsi.

Following the collapse of the Russian Empire, Alexandropol struggled to fight off Turkish invasions for two years (1918-1920) as part of the short-lived Democratic Republic of Armenia. Turkey occupied the

Photo © Anna Davtayan

Շառլ Ազնավուրի արձանը համանուն հրապարակում / Statue of Charles Aznavour in Charles Aznavour Square.

Photo © Arman Kocharian

Հայուհու արձանը Անկախության հրապարակում / Statue of an Armenian woman in Independence Square.

Սբ. Աստվածածին (Յոթվերք) եկեղեցու 1988թ. երկրաշարժից խոնարհված գմբեթները, որպես հուշարձաններ պահպանվում են եկեղեցու բակում / St. Astvatsatsin (Yot Verk) Church. Its old domes collapsed during the 1988 earthquake and now stand as a memorial in front of the church.

Photo © Arman Kocharian

Խորհրդային շրջանի սկզբում Հայկական ԽՍՀ-ում գումարների մեծ մասը ծախսվում էր մայրաքաղաք Երևանի կառուցման վրա: Որպես կարևոր ռազմական հենակետ Լենինականը վերածվել էր գրոսաշրջության և բնակության առումով փակ քաղաքի՝ ստանալով հանրապետության երկրորդ քաղաքի կարգավիճակ:

Խորհրդային իշխանության ներքո նաև բնակելի շենքերի շինանարարություն էր տարվում, որը շատ հաճախ անփութ կերպով էր իրականացվում, հաշվի չառնելով էսթետիկ և անվտանգության նկատառումները:

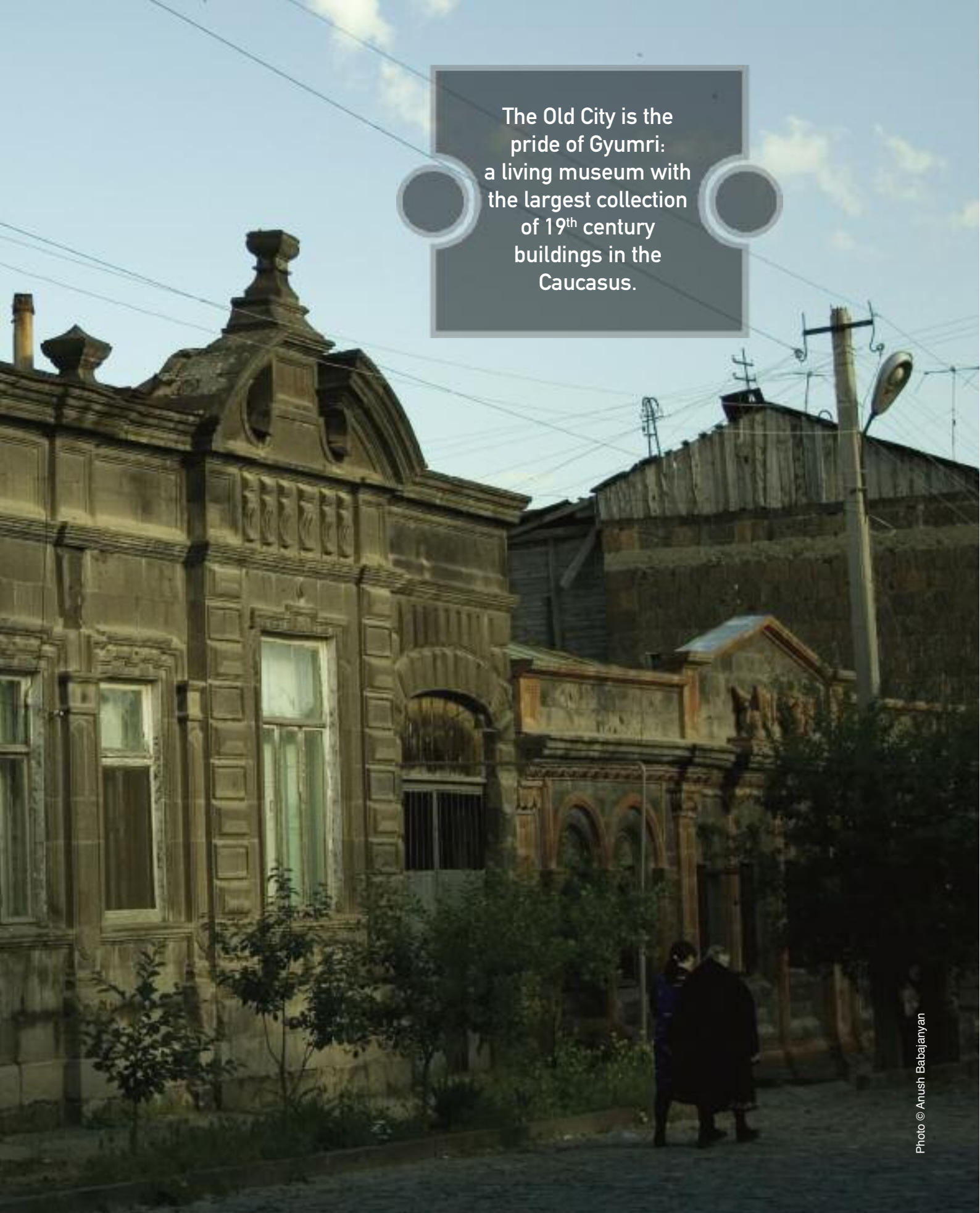
Բարեբախտաբար, Գյումրիի պատմական թաղամասը, 19-րդ դարի ծաղկուն շրջանի ավելի քան 1000 կառույցներով, հաջողվեց պահպանել ոչնչացումից: Հին քաղաքը Գյումրիի հպարտությունն է՝ կենդանի թանգարան՝ պատմական կառույցների ամենամեծ հավաքածուով Կովկասում:

city in November 1920 upon winning the Battle of Alexandropol.

Shortly thereafter, the Bolshevik Red Army entered the area through Lori and seized Alexandropol, which was then incorporated into the Soviet Union with the rest of Armenia. Under the Soviets, Gyumri underwent another period of significant growth. Both population and industrialization increased eight-fold between the 1920s and the 1960s. The city was renamed in 1924, this time in memory of the deceased Soviet Leader Vladimir Lenin, Leninakan.

In the early Soviet period, most of the money in the Armenian SSR went towards building up its capital, Yerevan. Considered a military strongpoint, Leninakan was made a closed city, with travel and residency restrictions, and fell into second city status.

The Old City is the
pride of Gyumri:
a living museum with
the largest collection
of 19th century
buildings in the
Caucasus.

Գյումրիի ավանդույթները

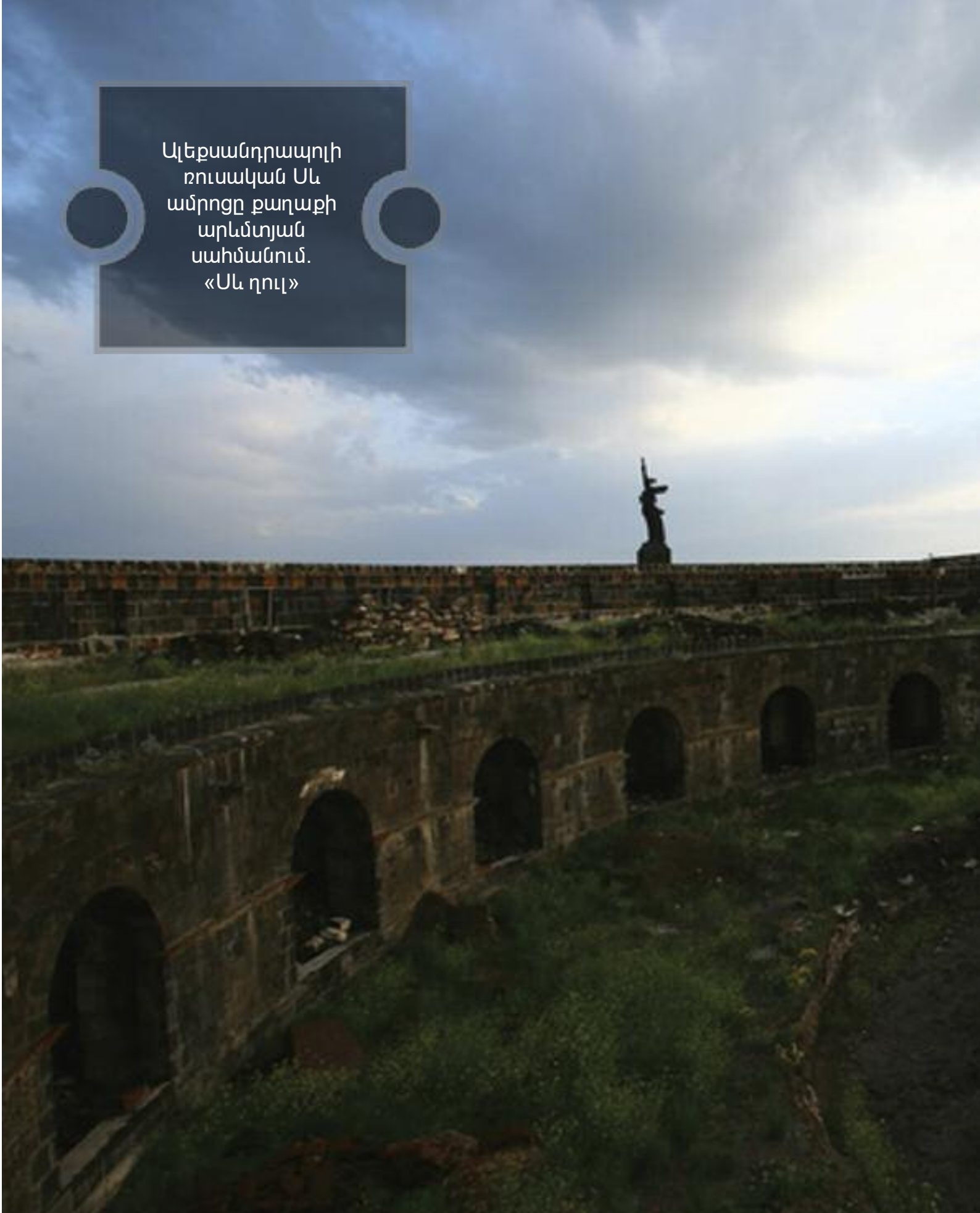
Ղարերի ընթացքում Հայաստանի յուրաքանչյուր շրջանում ձևավորվել են այդ շրջանին բնորոշ ավանդույթներ ու սովորույթներ: Գյումրեցիները հայտնի են իրենց ավանդույթները մինչ օրս արժանապատիվ կերպով պահպանելով: 19-րդ դարում Գյումրիում ընդունված էր օգտվել հասարակական բաղնիքներից: Կանանց և տղամարդկանց համար նախատեսված մուտքերը տարբեր փողոցներից էին, որպեսզի նրանք հնարավորություն չունենային հանդիպել միմյանց բաղնիք գալու կամ գնալու ճանապարհին: Բաղնիքներն այն աստիճանի էին թափանցել մարդկանց կենցաղ, որ դրանց հետ կապված սովորույթներ էին ձևավորվել: Մի սովորույթի համաձայն՝ նշանված զույգի հարսնացուին փեսացուի ընտանիքի կանայք տանում էին բաղնիք: Այս սովորույթը շարունակվում էր նաև խորհրդային ժամանակաշրջանում:

Gyumri's Bathhouses: Part of a Local Tradition

Over the centuries, each region of Armenia has developed its distinctive customs and traditions. *Gyumretsis* are known for proudly upholding their characteristic customs well into modern times. In the 19th century, it was common practice in Gyumri to go to public bathhouses. The men's and the women's entrances were on different streets, so that they wouldn't see each other entering or leaving the baths. Bathhouses were so much a part of people's lives that they were incorporated into local traditions. According to one common custom, when a couple was engaged to be married, the women of the groom's family would take the bride-to-be to the bathhouse. This tradition was upheld well into the Soviet era.

Ալեքսանդրապոլի
ռուսական Սև
ամրոցը քաղաքի
արևմտյան
սահմանում.
«Սև դուլ»

The Russians built a huge fortress in Alexandropol because of its strategic location along the Akhurian Valley and its proximity to the Turkish border.

Մայր Հայաստան հուշահամալիրը /
Mayr Hayastan (Mother Armenia) Memorial.

Photo © David Ayvazyan

Photo © David Ayvazyan

In the 19th century, thousands of craftsmen and trades people fled from Kars, Erzerum and Bayazet and settled in Gyumri, contributing to the city's growth and prosperity.

Լենինականը, ինչպես և ողջ Հայաստանը մեծ թվով զոհեր տվեց Մեծ Հայրենական պատերազմի ժամանակ: Երկու միլիոնանոց բնակչությամբ Հայաստանը 650000 զինվոր տվեց Խորհրդային բանակին, որոնցից 315000 զոհվեցին վեց տարվա պատերազմական գործողությունների ժամանակ: Լենինականի բնակչության արական սեռի 30%-ը զոհ գնաց պատերազմին:

Պատերազմից հետո արդյունաբերական վերելք սկսվեց Լենինականում, ստեղծվեցին 50.000 նոր աշխատատեղեր: Կառուցվեցին տեքստիլ և ծանր արդյունաբերական, խրուշչովյան ժամանակաշրջանին հատուկ, գորշ շենքերով գործարաններ, որոնք շրջապատում են հին քաղաքը: Ամբողջ Խորհրդային Միությունից բանվորներ էին գալիս Լենինական՝ աշխատելու գործարաններում:

Հետագա մի քանի տասնամյակների ընթացքում Լենինականը շարունակում էր արագ աճել, սակայն այս աճը կտրուկ կերպով ընդհատվեց 1988թ. դեկտեմբերի 7-ի ավերիչ երկրաշարժի պատճառով, որին զոհ գնաց 25000 մարդ, իսկ 500000-ը մնացին անօթևան քաղաքում:

1988թ. հաջորդող տարիներն ամենամուռն էին Գյումրիի պատմության մեջ: 1991թ. Հայաստանն անկախացավ Խորհրդային Միությունից, սակայն անկախությանն արագ հաջորդեց Ղարաբաղյան պատերազմը: Թուրքիան և Ադրբեջանը շրջափակեցին Հայաստանը, որի արդյունքում

New construction began quickly under the Soviets, though it was often carried out in a slipshod manner, with little regard for aesthetics, or more importantly, for safety. Fortunately, the city's historic district, with its beautiful 19th century stone houses, was spared demolition.

Leninakan faced huge sacrifices during the Second World War, as did all of Armenia. With a population of 2 million, Armenia contributed 650,000 soldiers to the Soviet war effort, 315,000 of whom died during the six-year conflict. An estimated 30% of Leninakan's male population perished in the war.

After the war, an industrial boom began in Leninakan and 50,000 new jobs were created. Huge textile and heavy industry factories were built, as were the characteristically drab buildings of the Khrushchev era that surround the Old City. Workers from throughout the Soviet Union came to Leninakan to staff the factories.

Over the next several decades, Leninakan continued to grow rapidly, but progress was stopped sharply in December 1988, due to a devastating earthquake, which killed 25,000 people in Leninakan and the surrounding area and left 500,000 homeless.

Fortunately, Gyumri's historic district, with over 1000 19th century structures built with beautiful Armenian belle époque design, remained largely intact. The Old City is the pride of Gyumri: a living museum with the largest collection of historical buildings in the Caucasus.

The years following the 1988 earthquake were the darkest years in Gyumri's history. In 1991, Armenia gained its independence from the Soviet Union, but independence was quickly followed by a war with Azerbaijan over Nagorno Karabagh. Turkey and Azerbaijan imposed a blockade against Armenia and as a result, all supplies of gas were cut off. The Metsamor nuclear power plant was also shut down because of its vulnerability to further earthquakes. The blockade, coupled with the closure of Metsamor, left most Armenians without electricity or heat from

Ալեքսանդրապոլցիների ընտանիք, 1916թ. / A family in Alexandropol in traditional clothing, 1916.

երկրում դադարեց գազամատակարարումը: Բացի այդ, փակվեց նաև Մեծամորի ատոմակայանը, հետագա երկրաշարժերի դեպքում լուրջ վտանգ ներկայացնելու պատճառով: Շրջափակման և Մեծամորի ատոմակայանի փակման արդյունքում 1992-1995թթ. Հայաստանը մնաց առանց էլեկտրաէներգիայի և ջեռուցման: Նշված բոլոր գործոնները բերեցին կարևորագույն արդյունաբերական ենթակառուցվածքների փլուզմանը Գյումրիում և առհասարակ Հայաստանում:

Տառապանքի տարիներն ուղեկցվեցին զանգվածային արտագաղթով: Մի քանի տարում Գյումրիի բնակչության թիվը 250.000-ից հասավ 125.000-ի: Քաղաքի աշխատունակ բնակչության մեծ մասը մեկնեց Ռուսաստան և այլ երկրներ՝ արտագնա աշխատանքի:

1992 to 1995. All of these factors led to the collapse of the vital industrial infrastructure in Gyumri and elsewhere in Armenia.

Years of suffering were followed by a mass exodus. In a matter of years, Leninakan's population fell from 250,000 to barely 125,000. Most of the city's able-bodied population left for Russia and other countries in pursuit of work.

During the independence movement and the breakup of the Soviet Union in 1990, Kumayri/Alexandropol/Leninakan was finally given its current name, Gyumri. The name was chosen as a tribute to the city's ancient roots. Perhaps out of habit, locals often use its Soviet name, Leninakan.

Photo © David Ayvazyan

1990թ. անկախության շարժման և Խորհրդային Միության փլուզման շրջանում, Կումայրի-Ալեքսանդրապոլ-Լենինականը վերագտավ իր ներկայիս Գյումրի անվանումը: Անվան այս ընտրությունը հարգանքի տուրք էր քաղաքի պատմական անցյալին: Սակայն այժմ էլ, սովորության համաձայն, տեղացիները քաղաքը երբեմն կոչում են Խորհրդային անվանումով՝ Լենինական:

Այսօր, երկրաշարժից 20 տարի անց, Գյումրին կրկին ոտքի է կանգնում, չնայած տնտեսությունը դեռևս առավելապես կախված է արտագնա աշխատանքի մեկնածների վաստակներից: Իրականացվում են վերակառուցման լայնածավալ աշխատանքներ: Անիի տաճարի օրինակով կառուցված սբ. Ամենափրկիչ եկեղեցին, որ խիստ տուժել էր երկրաշարժից, ներկայումս վերականգնվում է: Գյումրիի կենտրոնական հրապարակը, որտեղ մոտ

Today, 20 years after the earthquake, life in Gyumri is regaining momentum, though its economy is still mostly based on remittances from family members working abroad. Large-scale reconstruction projects are underway. St. Amenaprkich, the church modeled after the Ani Cathedral, was severely damaged by the earthquake but is currently being restored. Gyumri's Central Square, which lay untouched for 20 years, will soon have a new look, with monuments, fountains and a playground.

Gyumri is beginning to regain its reputation as a cultural center. Among its many museums are the Museum of Folk Architecture and Living, the Shirak Museum of Regional Studies, the Avetik Isahakyan Musuem (built in the poet's home) and the Aslamazyan Sisters' Museum, which contains a collection of art donated by Soviet era artists.

Գյումրու առաջին թատրոնը / Gyumri's first theater.

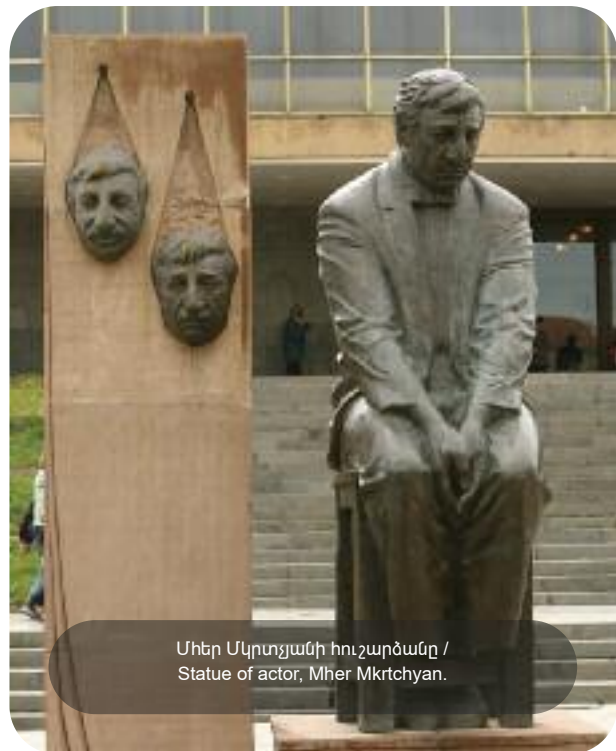
20 տարի ոչինչ չէր արվել, շուտով նոր տեսք կունենա՝ հուշարձաններով, շատրվաններով և մանկական խաղահրապարակով:

Գյումրին կրկին վերածվում է մշակութային կենտրոնի: Այստեղի բազմաթիվ թանգարաններից կարելի է նշել Գյումրիի ժողովրդական ճարտարապետության և քաղաքային կենցաղի, Շիրաի երկրագիտական թանգարանները, Ավետիք Իսահակյանի և Ասլամազյան քույրերի տուն-թանգարանները, որտեղ պահվում են խորհրդային շրջանի նկարիչների հավաքածուները:

Փառատոնները, համերգները և ցուցահանդեսները շարունակում են Գյումրիի հարուստ մշակութային ավանդույթները: Ամեն տարի հունիսի 1-ին՝ Երեխաների Պաշտպանության միջազգային օրը, քաղաքն աշխուժանում է: Անց է կացվում շքերթ, կազմակերպվում են բացօթյա համերգներ և զանազան այլ տոնակատարություններ: 1998թ-ից ի վեր, երկու տարին մեկ, քաղաքը հյուրընկալում է Գյումրիի ժամանակակից արվեստի

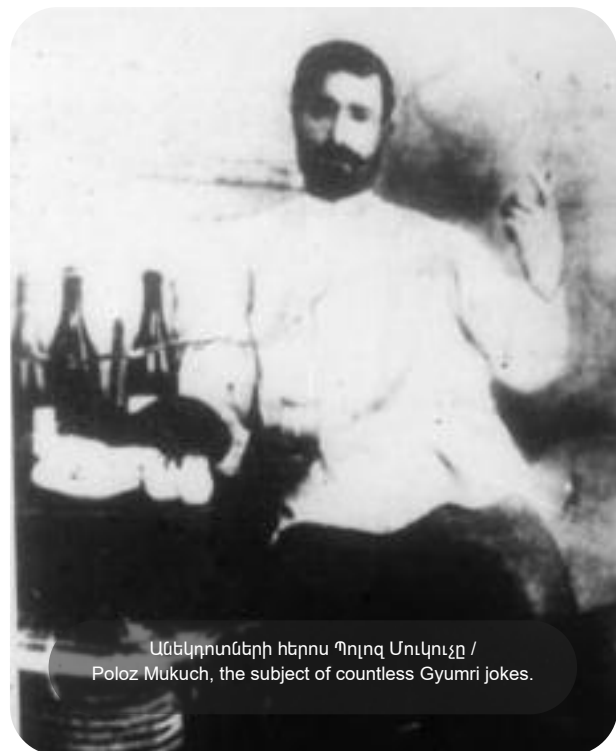
Festivals, concerts and art exhibitions continue the rich traditions of Gyumri's cultural heritage. The city comes to life every year on June 1, Universal Children's Day, with a parade, outdoor concerts and a variety of festivities organized by the municipality. Every two years since 1998, the city has hosted the Gyumri International Biennial of Contemporary Art, showcasing unique artistic talents from Gyumri and around the world. To kick off Biennial 2008, there was a special performance by two generations of Bambir, a famous folk-rock band that originated in Gyumri in the 1970s and is carried on in its modern incarnation by the sons of the band members.

Another gem to emerge from Gyumri is the internationally acclaimed Kohar Symphony Orchestra and Choir, famous for its innovative renditions of Armenian classics. The ensemble has had successful performances around the world, including Cyprus, Lebanon, Russia, and a breakout performance in 2007 in New York's Carnegie Hall. Traditional dancing is

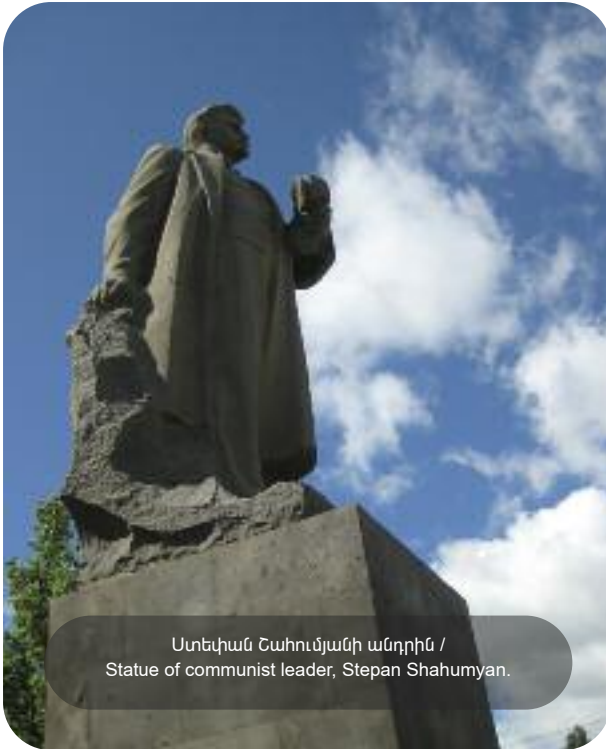

Մհեր Մկրտչյանի հուշարձանը / Statue of actor, Mher Mkrtchyan.

Photo © Anna Davtyan

Անեկդոտների հերոս Պոլոզ Մուկուչը / Poloz Mukuch, the subject of countless Gyumri jokes.

Ստեփան Շահումյանի անդրին /
Statue of communist leader, Stepan Shahunyan.

միջազգային Բիենալեն, որտեղ ցուցադրվում են Գյումրիից և աշխարհի տարբեր երկրներից բազմաթիվ արվեստագետների աշխատանքներ: 2008թ. Բիենալեի բացման արարողությունը նշանավորվեց Բամբիռ ֆուկ-ռոք երաժշտախմբի երկու սերունդների հատուկ ելույթով (1970թ. Գյումրիում ստեղծված խումբ, որն այժմ երկրորդ կյանք է ստացել խմբի հիմնադիրների որդիների շնորհիվ):

Գյումրիում ծնունդ առած մյուս զարդը միջազգային ճանաչում ստացած Գոհար սիմֆոնիկ նվագախումբն ու երգչախումբն է՝ հայտնի հայ դասականների իր ժամանակակից մշակումներով: Խումբը հաջողությամբ է հանդես եկել աշխարհի տարբեր երկրներում՝ Կիպրոսում, Լիբանանում, Ռուսաստանում, իսկ 2007թ. փայլուն ելույթ է ունեցել Նյու Յորքի Քարնեգի Հոլում: Ավանդական պարը նույնպես աշխուժանում է Գյումրիում շնորհիվ ամենահին ու ճանաչված Աղասի Շաբոյանի ժողովրդական պարի համույթի: Վերակառուցման գործընթացի ու մշակութային կյանքի աշխուժացման հետ մեկտեղ քաղաքի կյանքը հետզհետե դառնում է ավելի հանգիստ:

Հովհաննես Շիրազի անդրին /
Statue of poet, Hovhannes Shiraz.

alive and well in Gyumri, with troupes like the Aghassi Shaboyan Folk Dance Ensemble, one of the city's oldest standing and most renowned dance ensembles.

With reconstruction well under way and cultural life resuming its pace, life in Gyumri is slowly becoming more relaxed. Gyumretsis, known for their hospitality and playful sense of humor, maintain their gentle demeanor despite years of unimaginable hardship. They live with the hope that one day, the borders will open and Gyumri will once again enjoy the economic and cultural prosperity of its storied past.

Ավետիք Իսահակյանի արձանը / Statue of poet, Avetik Isahakyan.

Photo © Arman Kocharian

Չնայած տարիների դժվարություններին՝ գյումրեցին հայտնի է իր հյուրասիրությամբ, հումորով ու բարեհաբույր վերաբերմունքով։ Նա ապրում է, հույս ունենալով, որ մի օր սահմանները կբացվեն և Գյումրին կվայելի տնտեսական ու մշակութային բարեկեցություն, ինչպես իր փառավոր անցյալում։

The arts flourished during Gyumri's belle époque and several important Armenian writers and musicians emerged from the city.

Photo © Anna Davtyan

Գյումրու ժողովրդական ճարտարապետության և կենցաղի թանգարան. դրվագ մեծահարուստ Ջիթոլցյանների տնից / The Museum of Folk Architecture and Living, built in a 19th century home.

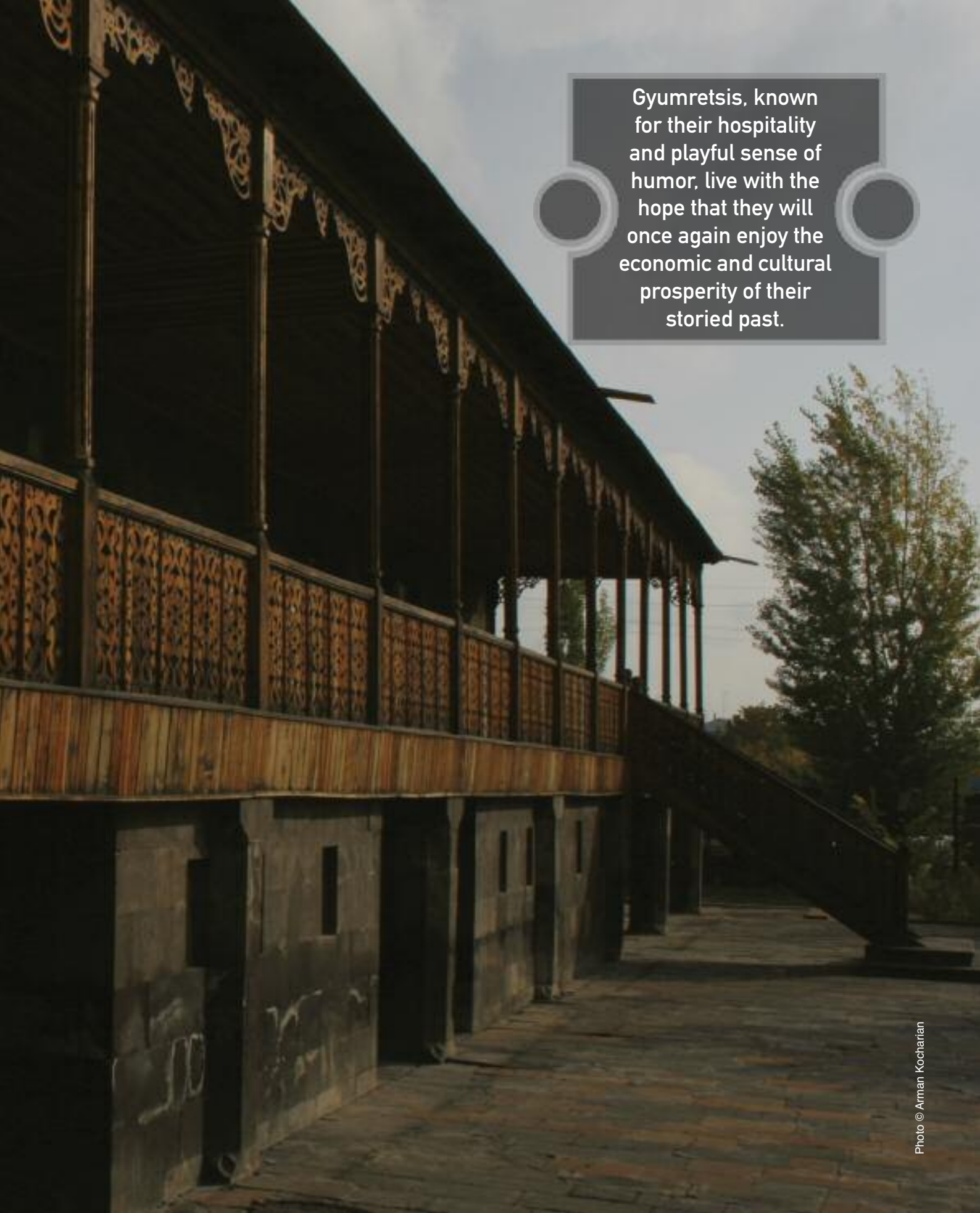
Photo © Arman Kocharian

Ֆայտոնը՝ թանգարանում / Traditional carriage in museum display.

Photo © Anna Davtyan

Gyumrețis, known for their hospitality and playful sense of humor, live with the hope that they will once again enjoy the economic and cultural prosperity of their storied past.

ՀՈՒՇԻ

SHUSHI

ԲԵՐՂԱՔԱՂԱՔ / FORTRESS CITY

Ծովի մակերևույթից 1500մ բարձրության վրա գտնվող հսկայական ժայռաբեկորի վրա ծվարած Շուշին բնական ամրոց է հիշեցնում: Քաղաքը գտնվում է դարաբաղյան լեռնաշխարհում՝ Մռավի լեռնաշղթայի արևելյան բարձրավանդակի վրա, և երեք կողմերից շրջափակված է խորը կիրճերով: Վկայություններ կան, որ մարդն այստեղ ապրել է դեռևս բրոնզե դարում:

Շուշին և ողջ Լեռնային Ղարաբաղը (պատմական Արցախ)՝ ամբողջ Արևելյան Հայաստանի հետ միասին, հայոց թագավորության մի մասն էին կազմում՝ մինչև դրա անկումը ք.հ. 387թ. Պարսից իշխանության դեմ պատերազմում: Չնայած Պարսից տիրապետությանը, Արցախն այնուամենայնիվ պահպանել է որոշակի ինքնավարություն և ազգային

Perched high atop a solid rock platform at 1500 meters above sea level, Shushi is geographically positioned in a natural fortress. The city is situated on the eastern plateau of Nagorno Karabagh's Mravi mountain chain and is surrounded by deep gorges on three sides. Evidence of human life in the region dates back to the Bronze Age.

Shushi and all of Nagorno Karabagh (*Artsakh*, historically) were part of the Armenian Kingdom until its fall in 387 AD, when they succumbed to Persian rule along with the rest of Eastern Armenia. Despite centuries of Persian dominance, Artsakh maintained a certain level of autonomy and a strong sense of Armenian identity. *Khachkars* (Armenian cross stones)

Տարբեր
դարաշրջաններում
քաղաքը հայտնի է եղել
որպես Քարքար, Շիկաքար,
Քարագլուխ և Շոշ, որոնք
բոլորն էլ բնորոշ են
լեռնային տարածքին:
Արցախյան բարբառով շոշ
բառը նշանակում է ծառի
ամենաերկար ու
ամենադալար ճյուղ:

Photo © Anush Babajanyan

Բանաստեղծուհի Նաթավանի տունը / Poetess Natavan's house.

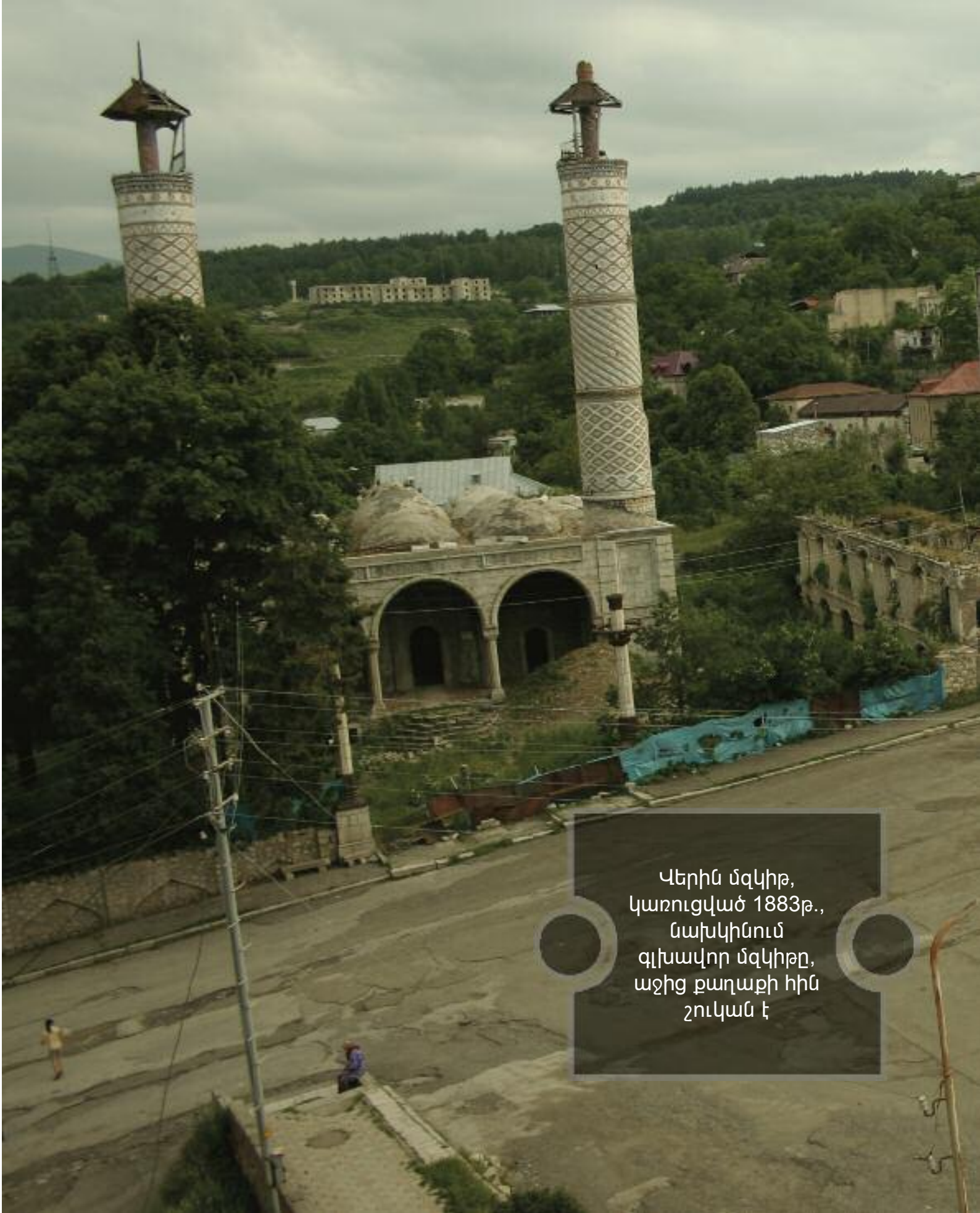
ինքնորոշման հզոր զգացումը:

Շուշիի բարձրավանդակի հյուսիսային և արևելյան մասերում գտնվել են 10-րդ դարին թվագրվող խաչքարեր:

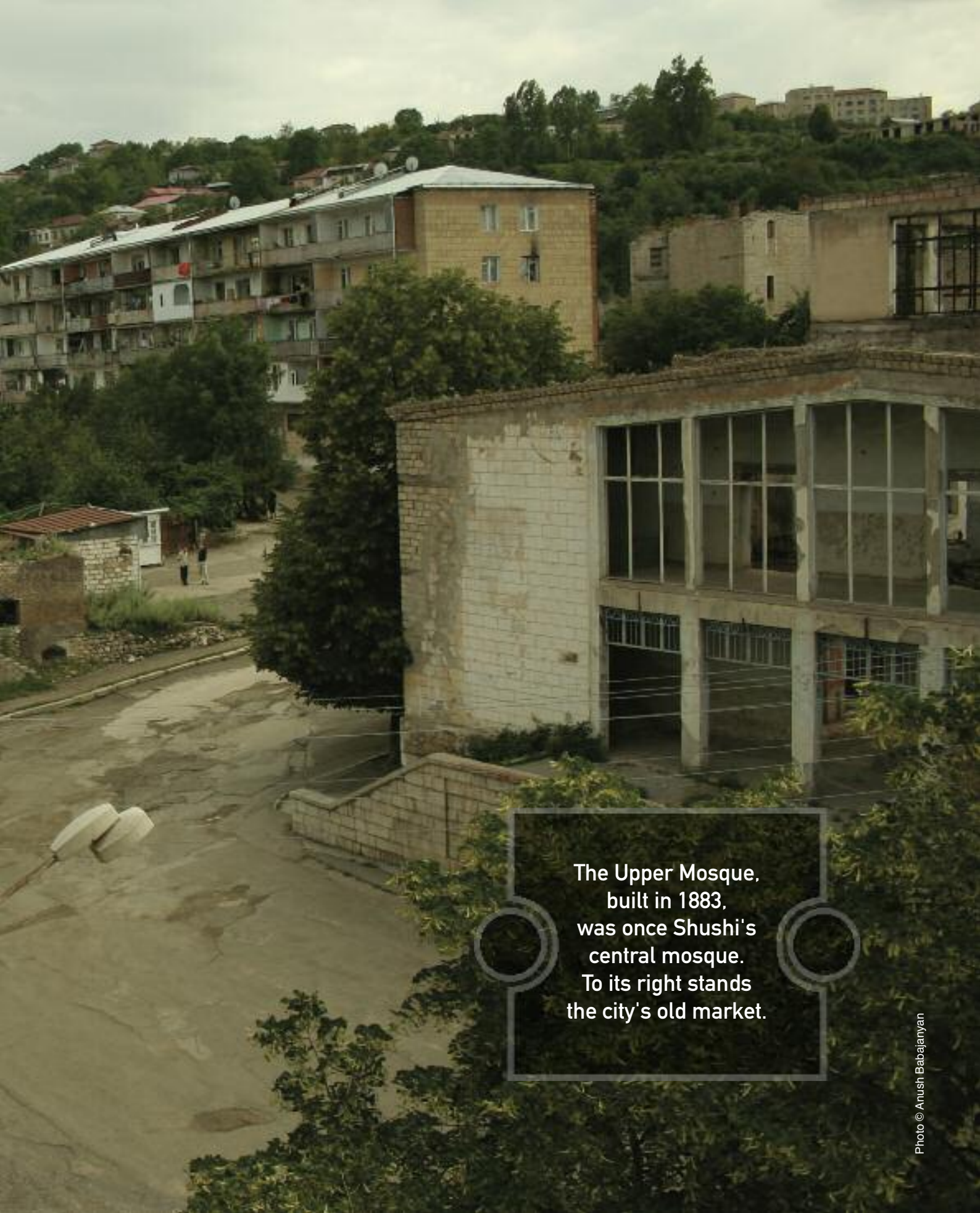
Տարածքի լեռնային լանդշաֆտը մշտապես բնորոշել է նրա ժողովրդին: Հայտնի «Մենք ենք, մեր սարերը» հուշարձանը Արցախի ազգային խորհրդանիշն է: Արցախի բնակավայրերի անվանումներից մի քանիսը, ինչպիսիք են Քարինտակ, Գետաշեն, Շուշի, որը նույնպես բացառություն չէ այսպիսի ստուգաբանությունից, ուղղակիորեն կապված են նրա աշխարհագրական առանձնահատկությունների հետ: Տարբեր դարաշրջաններում քաղաքը հայտնի է եղել որպես Քարքար, Շիկաքար, Քարագլուխ և Շոշ, որոնք բոլորն էլ բնորոշ են լեռնային տարածքին: Արցախյան բարբառով շոշ բառը նշանակում է ծառի ամենաերկար ու ամենադալար ճյուղ: Ներկայումս,

have been found along the northern and eastern parts of the Shushi plateau that date back to the 10th century.

The region's mountainous landscape has always been an intrinsic part of its people's identity. The renowned monument, "We and our mountains," is Artsakh's national symbol. Several of its toponyms are directly associated with their geographic features, such as *Karintak* (under the rock) and *Getashen* (built on the river). Shushi is no exception to this etymological tradition. During different eras, the city was known as *Karkar*, *Shikakar*, *Karaglukh* and *Shosh*, all of which refer to the rocky, mountainous landscape of the region. *Karaglukh*, for example, translates to "rock" (*kar*) and "head" (*glukh*). In Artsakh's dialect, the word "shosh" means the tallest and newest branch of a

Վերին մզկիթ,
կառուցված 1883թ.,
նախկինում
գլխավոր մզկիթը,
աջից քաղաքի հին
շուկան է

The Upper Mosque,
built in 1883,
was once Shushi's
central mosque.
To its right stands
the city's old market.

Շուշին վաղ 20-րդ դարում / A view of Shushi in the early 20th century.

Շուշիի արևմտյան մասում Շոշ անվանումով գյուղ կա, որտեղ հայտնաբերվել են բազմաթիվ հինավուրց խաչքարեր և հուշարձաններ:

Շոշ անվանումը հավանաբար վերափոխվել է Շուշիի այն պատճառով, որ արցախյան բարբառով «օ» հնչյունը համապատասխանում է գրական հայերենի «ու» հնչյունին: Եվ քանի որ գրական հայերենի ազդեցությունը գնալով մեծացել է, դալար ճյուղ հիշեցնող քաղաքը հայտնի է դարձել տեղաբնակներին որպես Շուշի : 18-րդ դարում, պարսից Փանահ խանի տիրապետության օրոք, Շուշին վերանվանվեց Փանահաբադ, սակայն այս անվանումն այնքան օտար էր տեղացիների համար, որքան Փանահն ինքը, և չընդունվեց անգամ տեղի մահմեդականների կողմից:

tree. Today, *Shosh* remains the name of a village just east of Shushi, where an abundance of ancient *khachkars* and monuments have been discovered.

The transformation of *Shosh* into *Shushi* was probably made because the “o” sound in the Artsakh dialect usually becomes “ou” in literary Armenian. And so, as the influence of the literary Armenian language grew, the city that resembled the tallest branch of a tree came to be known to its locals as Shushi. In the 18th century, under the rule of the Persian Khan Panah, Shushi was renamed Panahabad, but the name was just as alien to its locals as was Panah himself and it was not adopted even by the Muslims of the region.

Shushi and all of Artsakh were under the rule of Persian Khans until 1805, when they were handed over to

Վաճառականություն և առևտուր

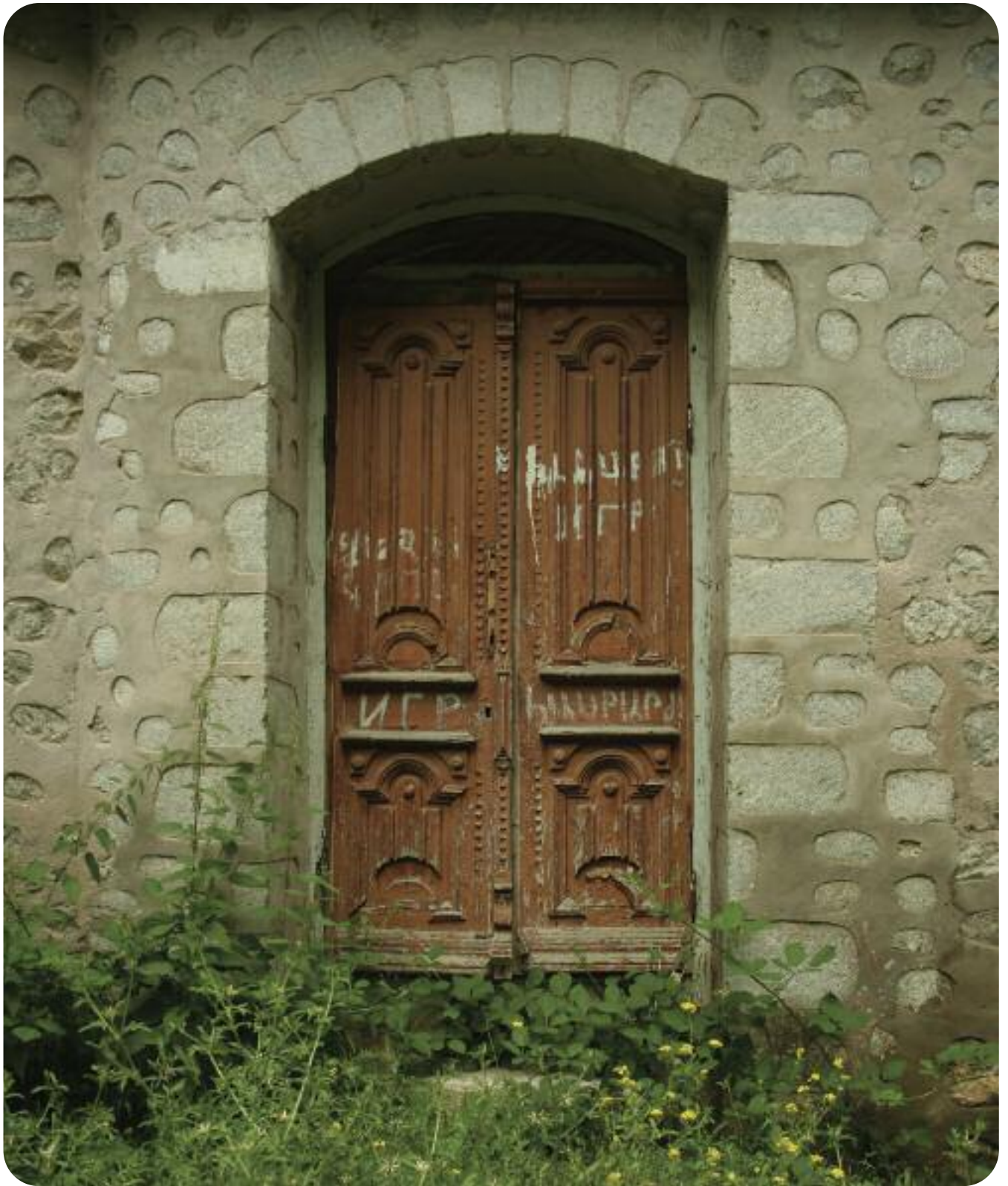
Շուշիի աշխարհագրական դիրքը՝ Թավրիզի, Անդրկովկասի, Սյունիքի ու Ղարաբաղի խաչմերուկում, ավելի մեծ հնարավորություն էր ընձեռնում՝ զարգացնելու առևտուրը, քան արհեստները: 1860-ականներին առևտուրը շուշեցիների հիմնական զբաղմունքը դարձավ: Առևտրական հարաբերություններ ստեղծվեցին հեռավոր երկրների հետ, և առևտրականները ապրանքներ էին ներկրում Եվրոպայից, Հնդկաստանից և, նույնիսկ, Հոնգ Կոնգից:

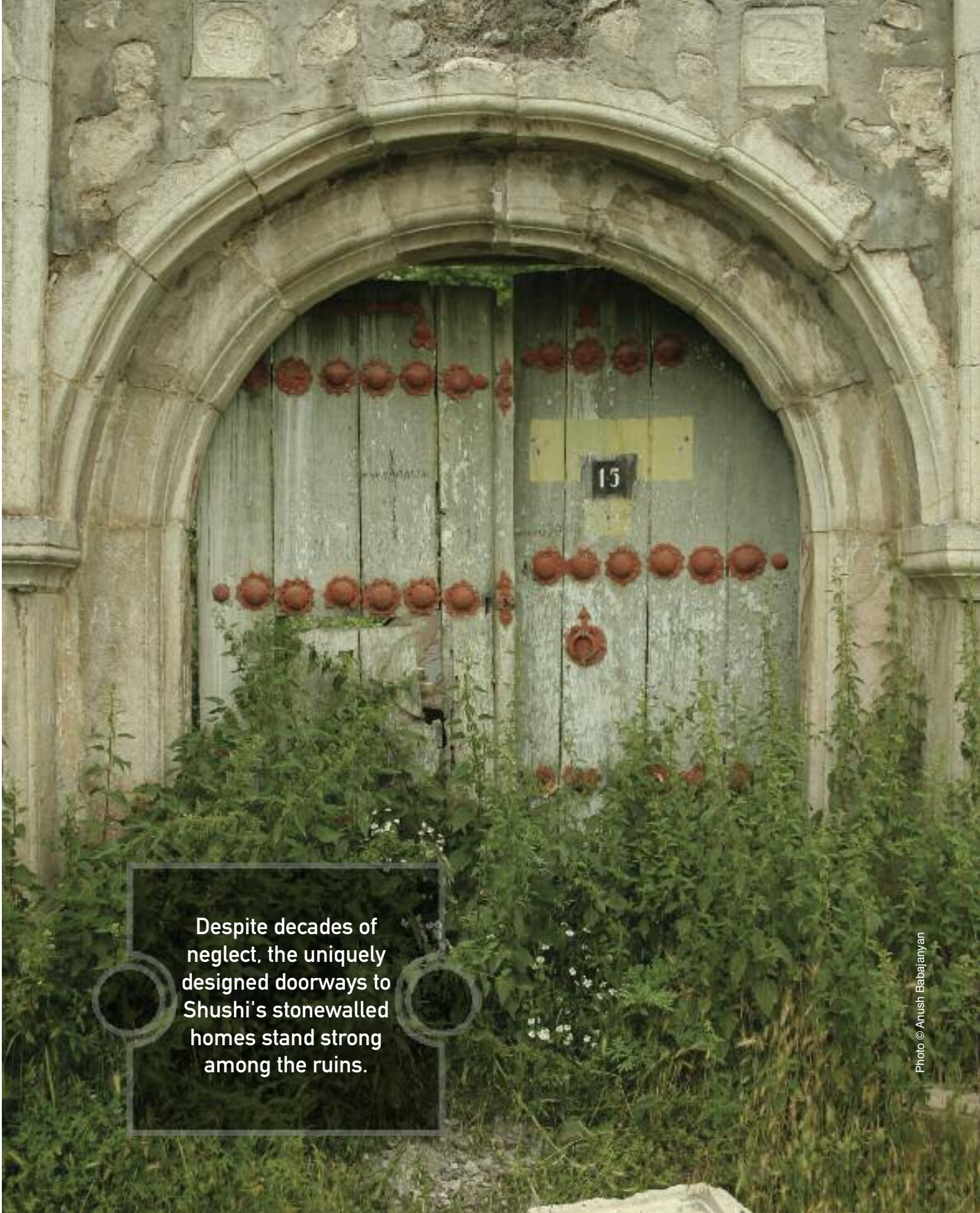
Trade & Commerce

Shushi's geographic position – at the crossroads of Tabriz and Transcaucasia, Syunik and Karabagh – favored the development of commerce, which surpassed even craft production. In the 1860s, trade became the main occupation of Shushi residents. Trade relationships were forged with distant countries and merchants carried goods from Europe, India and even Hong Kong.

Շուշին և ողջ Արցախը Պարսից խաների տիրապետության տակ են եղել մինչև 1805թ, երբ այս տարածքներն անցան Ռուսական կայսրությանը: Սա պաշտոնապես արձանագրվեց 1813թ. կնքված Գյուլիստանի պայմանագրով: Ռուսական տիրապետության ներքո Շուշին մշակութային ու տնտեսական ծաղկում էր ապրում: 19-րդ դարը քաղաքի ոսկե դարն էր՝ քաղաքային վերելքով, հասարակական կյանքով, առևտրով ու արվեստներով: 1850-ական թթ. այն 2000 քարե տներով, վեց եկեղեցիներով, երկու մզկիթներով, 380 խանութներով, հինգ իջևանատներով, յոթ գինետներով, չորս կաշվի վերամշակման և երկու սալիկների գործարաններով, երեք ներկատներով և մեկ մետաքսի գործարանով բնակավայր էր: Բնակչության թիվը 12.7 հազար էր, որից 50%՝ հայեր էին, իսկ 50%՝ թաթար-թուրքեր: Հետագա տասնամյակներում առաջացավ նաև ռուսական փոքրամասնություն:

Many of Shushi's Armenians came to settle there in the late 18th century. They were mostly craftsmen and merchants.

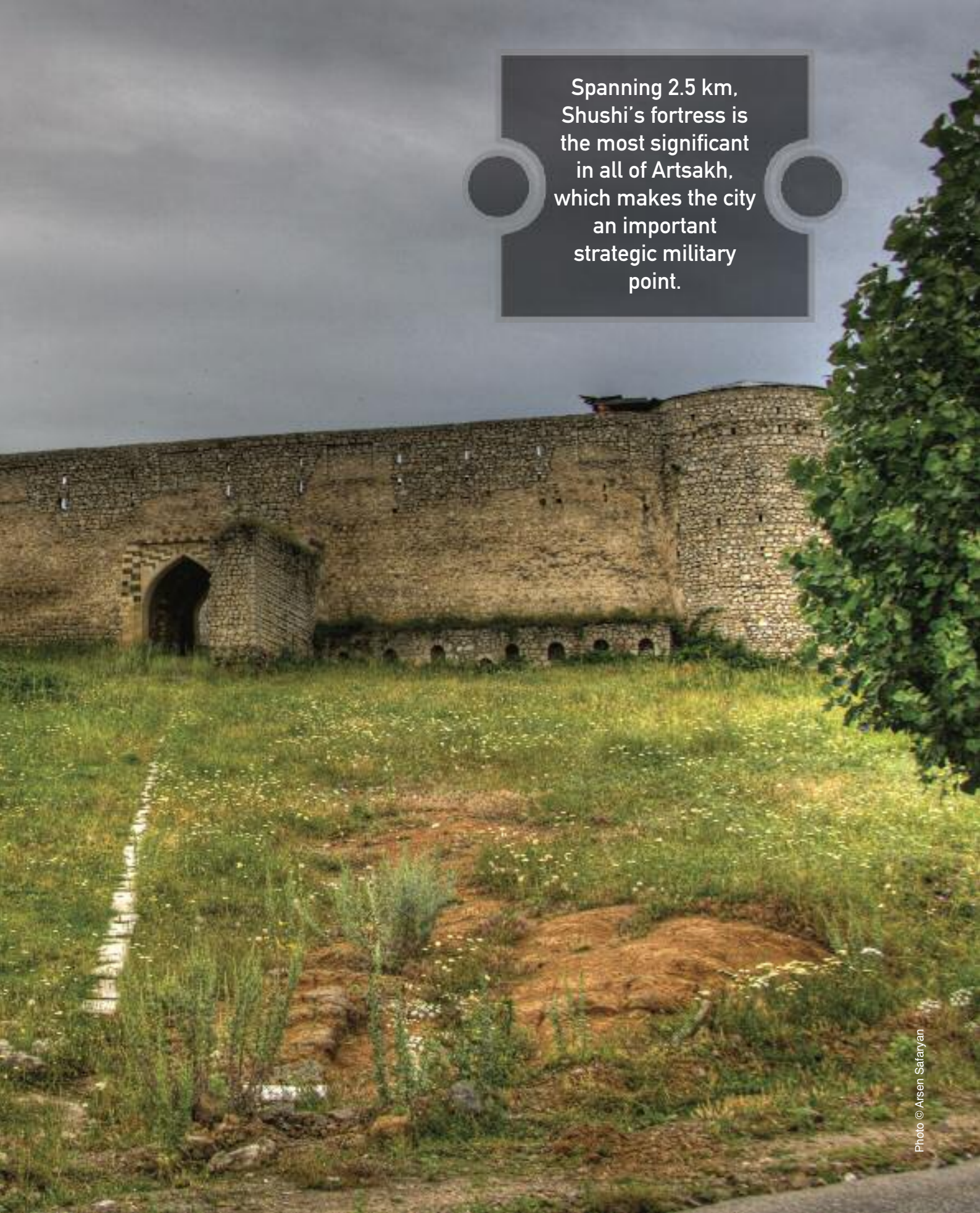

Despite decades of neglect, the uniquely designed doorways to Shushi's stonewalled homes stand strong among the ruins.

A photograph of a stone tower on a grassy hill. The tower is cylindrical with several small, narrow windows. It is built from rough-hewn stones. The hill is covered in green grass and some small trees. The sky is overcast and grey. A text box is overlaid on the lower part of the image.

Շուշիի ամրոցը,
ծավելով 2,5 կմ,
ամենանշանակալին
է Արցախում, որը
քաղաքը դարձնում է
կարևոր
ռազմավարական
կետ:

Spanning 2.5 km,
Shushi's fortress is
the most significant
in all of Artsakh,
which makes the city
an important
strategic military
point.

Շուշվա բերդը

Շուշին հայտնի է պատմությանը որպես քաղաք-ամրոց: Շատ մշուշոտ է այն ժամանակաշրջանը, երբ կառուցվել են քաղաքի առաջին պաշտպանական ամրոցները, սակայն ըստ որոշ պատմաբանների մեկնաբանությամբ, 6-րդ դարի պարսից խոսրով Անուշիրվան արքան հրամայել է վերակառուցել այդ տարածքում պարիսպը և մի շարք այլ հայկական ամրոցներ՝ կայսրության հյուսիսային հատվածը հզորացնելու համար:

Այն, ինչ պահպանվել է այսօր Շուշիի ամրոցից, կառուցվել է 18-րդ դարում՝ պաշտպանելու համար քաղաքի խոցելի հատվածները նվաճողների հարձակումներից: Շուշիի ամրոցը, ձգվելով 2,5 կմ, ամենանշանակալին է Արցախում և դարձնում է քաղաքը կարևոր ռազմավարական կետ: Շուշիի վերահսկումն առանցքային դեր է կատարել վերջին 2 դարերի ընթացքում տարածաշրջանում տեղի ունեցող բոլոր հակամարտությունների արդյունքում:

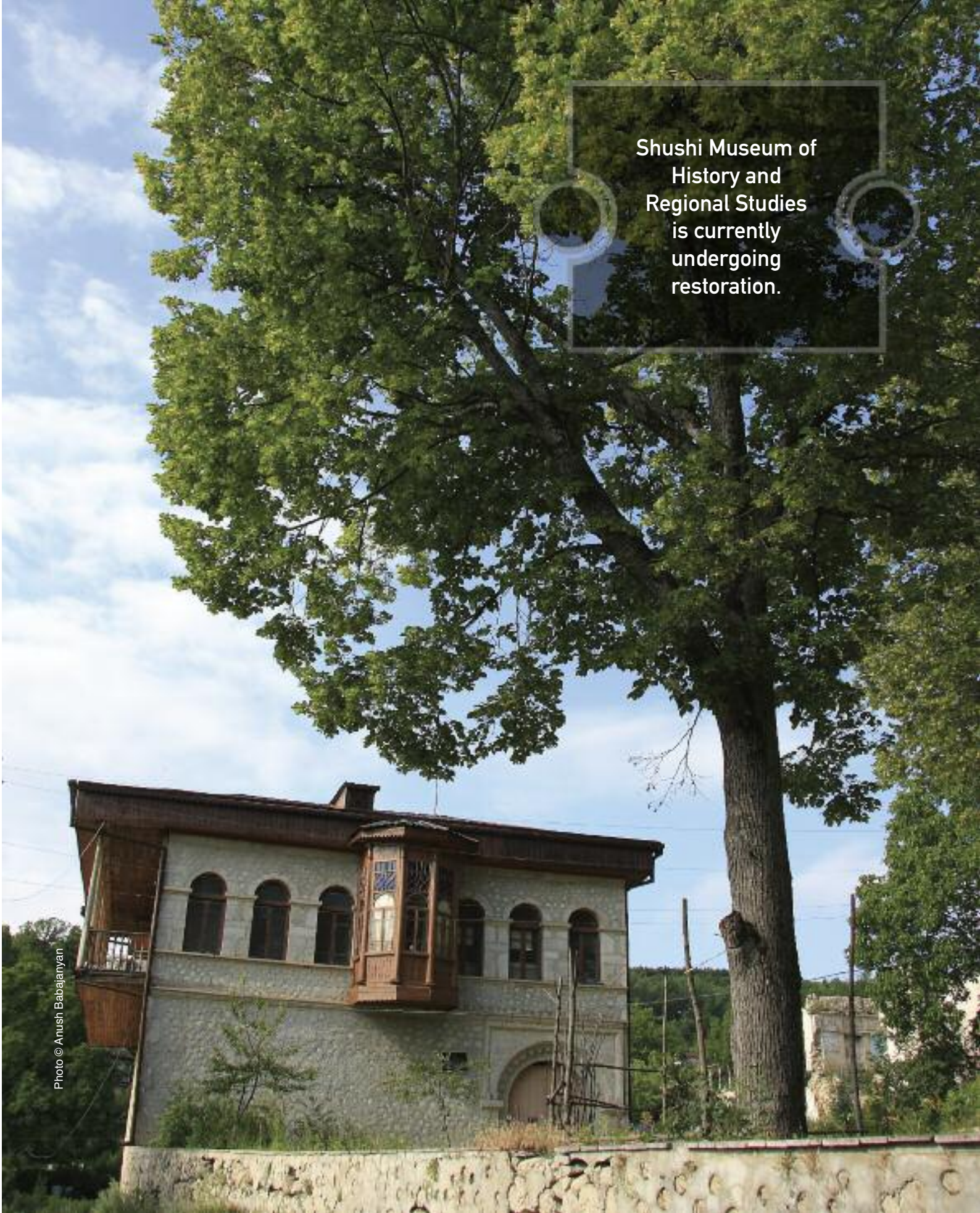
Photo © Arsen Safaryan

A Mighty Fortress

Throughout history, Shushi has been known as a fortress city. It remains unclear when exactly the city's first fortified walls were built, but some historians believe that the 6th century Persian King Khosrov Anushirvan ordered the restoration of the walls and of several other Armenian fortresses in order to strengthen the northern part of his empire.

What remains today of Shushi's fortified walls was built in the 18th century to seal off the few vulnerable points that could have allowed invaders to enter the city. Spanning 2.5 km, Shushi's fortress is the most significant in all of Artsakh, which makes the city an important strategic military point. Control over Shushi has been pivotal in determining the outcome of every conflict affecting the region over the past two centuries.

Shushi Museum of
History and
Regional Studies
is currently
undergoing
restoration.

18-րդ դարի վերջում Շուշիում բնակություն հաստատած հայերից շատերը ծագումով Ագուլիսից, Նախիջևանից, Շահկերտից, Մեղրիից և Շոշից էին: Նրանք մեծամասամբ արհեստավորներ ու վաճառականներ էին: Հայերը բնակվում էին քաղաքի վերին հատվածում: Նրանց թաղամասերն ու եկեղեցիները կրում էին իրենց ծննդավայրերի անունները:

1870-ական թթ., արհեստները զարգանում էին Շուշիում: Ավելի քան 500 արհեստավորներ (դարբիններ, դերձակներ, ջուլիակներ, խեցեգործներ, ատաղձագործներ և կոշկակարներ) էին ապրում քաղաքում: Շինարարության վերելքի հետ արագ աճում էր շինարար վարպետների՝ քարտաշների, վառարանագործների, պղնձագործների ու թիթեղագործների պահանջարկը: Գորգագործությունը կանանց բնորոշ արհեստ էր՝ տարածված Շուշիի հայ և մահմեդական կանանց շրջանում: Նրանց գորգերը լավագույնն էին տարածաշրջանում և վաճառվում էին բոլոր հարակից քաղաքներում:

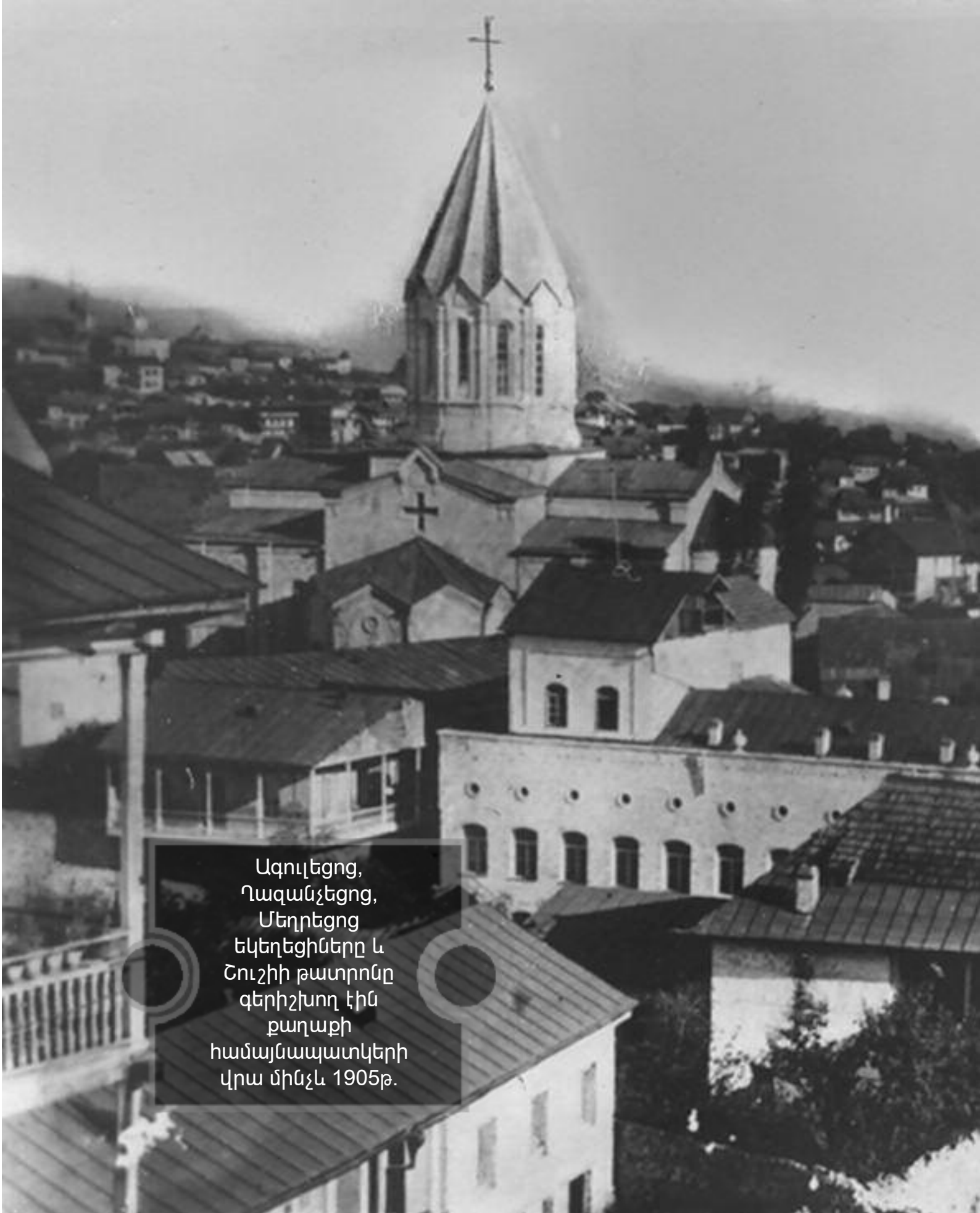
Photo © Anush Babajanyan

the Russian Empire. This was made official in 1813 by the Treaty of Gulistan. Under the Russians, Shushi was allowed to flourish culturally and economically. The 19th century was the city's golden age, with a boom in urban development, community life, trade and the arts. By the 1850s it was home to close to 2000 stone residential buildings, six churches, two mosques, 380 stores, five inns, seven pubs, four leather processing factories, two tile factories, three dye houses and one silk factory. The population at the time was 12.7 thousand, 50% of whom were Armenians and 50% Tatar-Turks. In the coming decades, a small Russian minority would also develop.

Many of Shushi's Armenians came to settle there in the late 18th century, hailing from Agulis, Nakhijevan, Shahkert, Meghri and Shosh. They were mostly craftsmen and merchants. The Armenians lived in the upper part of the city. Their districts and churches were often

Photo © Rafi Nizibian

Ագուլեցոց,
Ղազանչեցոց,
Մեղրեցոց
եկեղեցիները և
Շուշիի թատրոնը
գերիշխող էին
քաղաքի
համայնապատկերի
վրա մինչև 1905թ.

Aguletsots,
Ghazanchetsots and
Meghretsots
Churches, and the
Shushi Theater
dominated the city's
landscape before
1905.

Ագուլեցոց եկեղեցին 1905թ. կոտորածներից հետո / Aguletsots Church, after the massacres of 1905.

Photo © Anush Babajanyan

Շուշին խավարում

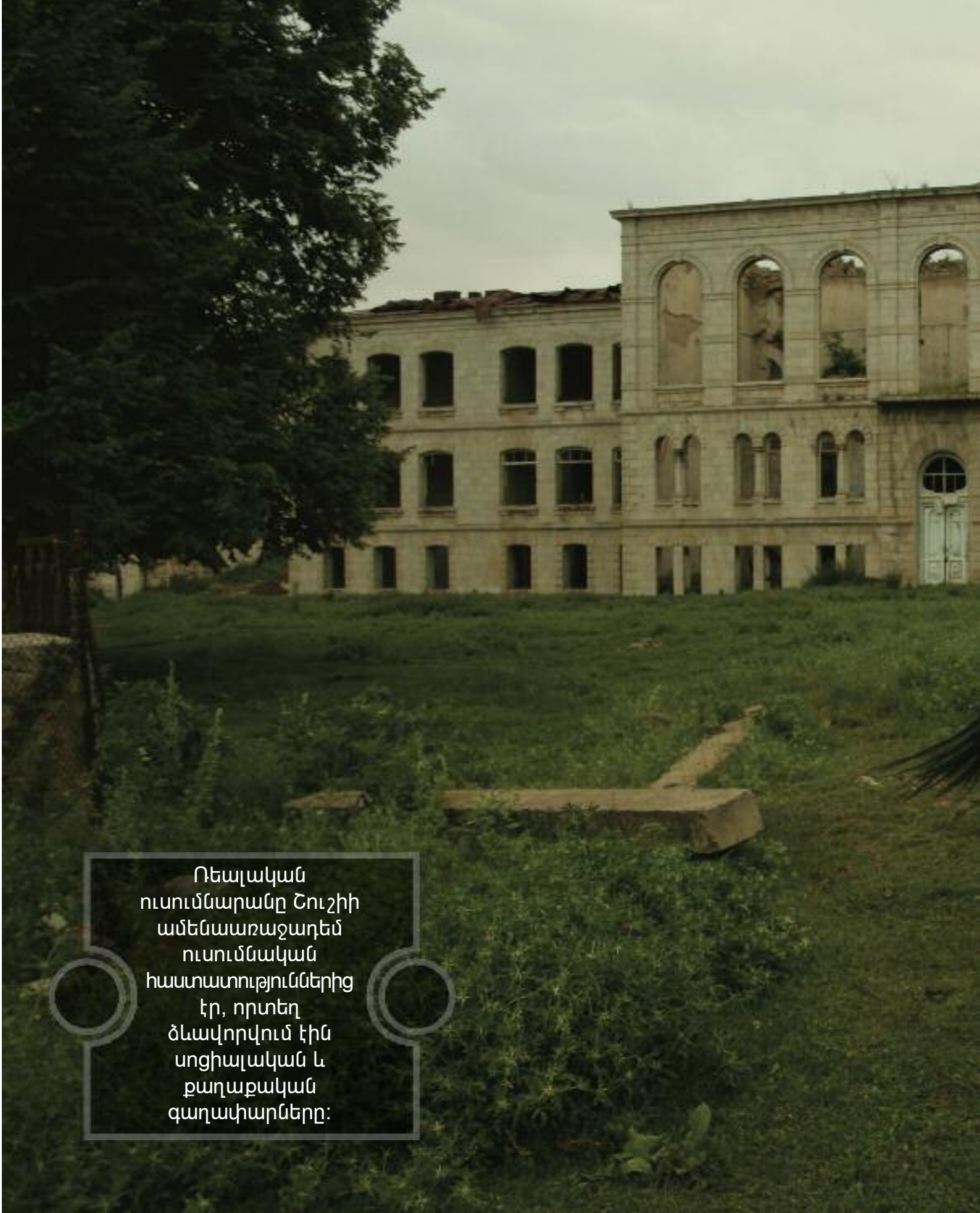
19-րդ դարի կեսերից մինչև 20-րդ դարի սկիզբը Շուշին վայելեց հարաբերական խաղաղություն, մշակութային վերելք և տնտեսական բարեկեցություն, սակայն 1905թ. հայ-թաթարական բախումները ցրեցին Շուշիի մեկդարյա անդորրը: 1905թ. պան-թուրքիզմի և պան-իսլամիզմի գաղափարախոսությունները, որոնք տասնամյակներ շարունակ մեծ տարածում ունեին Թուրքիայում, տարածվեցին Շուշիի թաթար-թուրքական բնակչության մեջ: Նույն թվի փետրվարին Բաքվում արդեն ընդհարումներ էին եղել հայերի և թուրքերի միջև: Ամռանը՝ օգոստոսի 16-ին, լուրջ բախումներ տեղի ունեցան Շուշիում, որոնք տևեցին 6 օր: Երկու կողմերն էլ լուրջ վնասներ կրեցին, իսկ քաղաքը հիմնովին ավերվեց հաշված օրերի ընթացքում: Հայկական թաղամասերում հարյուրավոր տներ, խանութներ, մշակույթի կենտրոններ և վարչական շենքեր մոխրակույտերի վերածվեցին:

1918թ. Ռուսական Կայսրության փլուզումից հետո Հայաստանն ու Ադրբեջանը անկախ հռչակվեցին, և տարածքային տարաձայնություններ սկսվեցին նոր հասարակարգերի միջև՝ մասնավորապես Նախիջևանի, Սյունիքի և Արցախի շուրջ: 1920թ. թուրքական ուժերը գրավեցին Շուշին և հրահրեցին բախումներ տեղաբնակ թաթարների և հայ ազգաբնակչության միջև: Մարտի 22-26-ի զինված բախումը վերածվեց քաղաքի հայ ազգաբնակչության դեմ դաժան կոտորածի: 1914թ. ավելի քան 22000 հայեր էին բնակվում Շուշիում, որը կազմում էր քաղաքի բնակչության 52%: 1921թ. մնացել էին թվով 300 հայեր՝ քաղաքի բնակչության 3%:

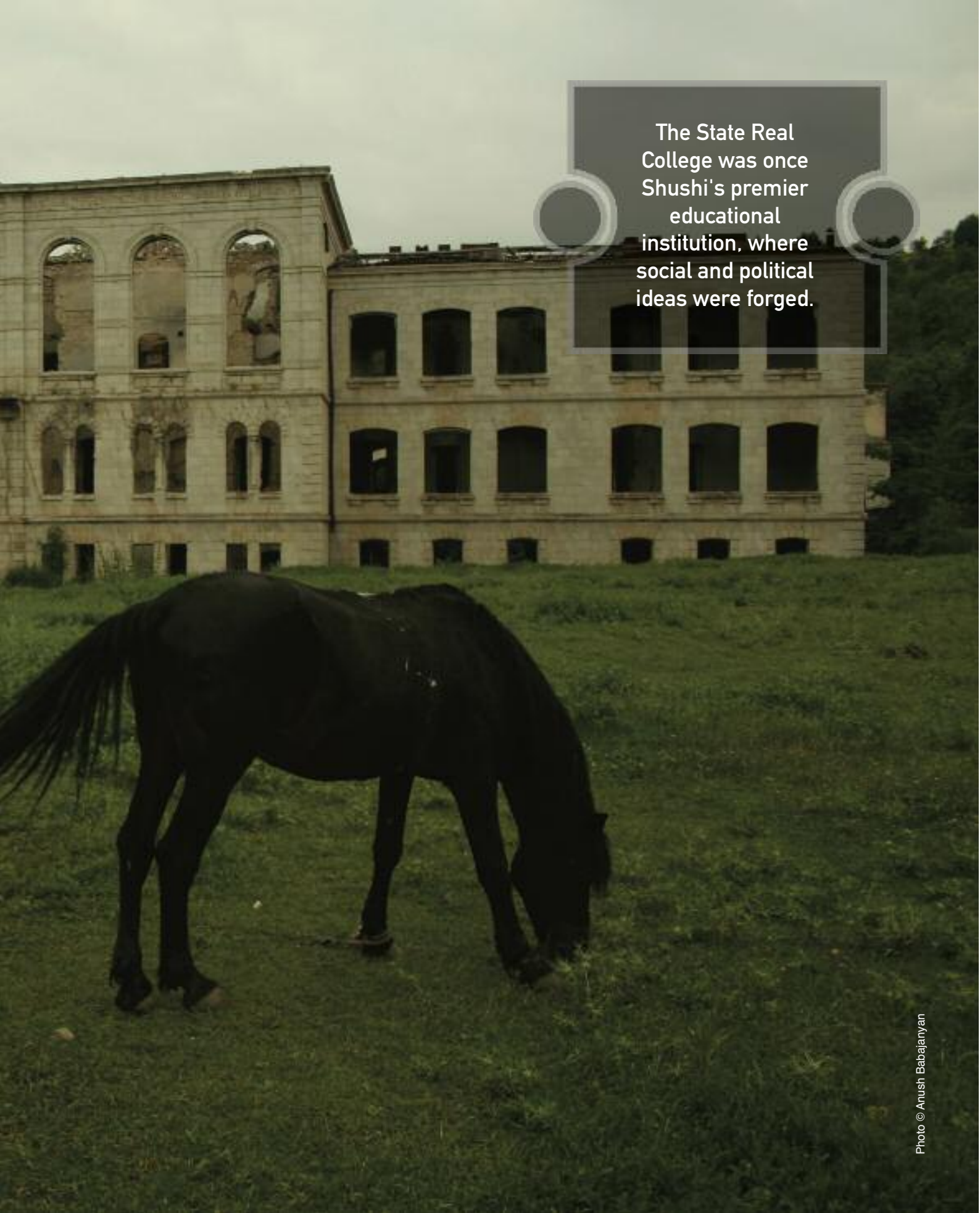
Early 20th Century: Shushi's Dark Years

Between the 1820s and the early 1900s, Shushi enjoyed almost a century of relative peace, cultural growth and economic prosperity, but this period of growth and enlightenment came to a grinding halt in 1905. By this time, the ideologies of Pan-Turkism and Pan-Islamism, which had been widespread in Turkey for decades, had begun to infiltrate the Tatar-Turkish population of Shushi. Clashes between Turks and Armenians had already taken place in Baku that February. With tensions high, conflicts broke out in the Shushi area in the summer of 1905, finally erupting on August 16 and lasting six days. Significant losses were suffered on both sides and the city that took a century to build was ruined in a matter of days. Hundreds of homes, shops cultural centers and administrative buildings in the Armenian district were burnt to the ground.

In 1918, upon the collapse of the Russian Empire, Armenia and Azerbaijan each declared independence and the new regimes quarrelled over their common borders, especially those of Nakhijevan, Syunik and Nagorno Karabagh. Turkish forces occupied Shushi and instigated further clashes between the Tatar-Turks and the Armenians. Between March 22 and 26 of 1918, what began as an armed conflict turned into the merciless slaughter of the city's Armenian population. In 1914, over 22,000 Armenians lived in Shushi, comprising 52% of the city's population. By 1921, only 300 (3% of the city's population) remained.

Ռեալական
ուսումնարանը Շուշիի
ամենաառաջադեմ
ուսումնական
հաստատություններից
էր, որտեղ
ծնավորվում էին
սոցիալական և
քաղաքական
գաղափարները:

The State Real College was once Shushi's premier educational institution, where social and political ideas were forged.

Սիրանույշը Մկրտիչ Խանդամիրյանի ընտանիքի հետ Հնոտի կիրճում / Mkrtych Khandamiryan with his family and actress Siranush, at Hnot Canyon.

Շուշիի առաջին ժամանակակից դպրոցը բացվեց 1823թ. շվեյցարացի միսիոներների կողմից: Շուտով, 1838թ. հիմնվեց Ղարաբաղի հայկական թեմական դպրոցը: Դպրոցի շրջանավարտներից են այնպիսի հայտնի գրողներ ու մտավորականներ, ինչպիսիք են վիպասան Մուրացանը (1854-1908), դերասան, ռեժիսոր և դրամատուրգ Վաղարշ Վաղարշյանը (1894-1959), որը 1954թ. ստացավ ԽՍՀՄ ժողովրդական արտիստի կոչում, պատմաբան, քննադատ, պրոֆեսոր և գրող Լեոն (1860-1932)՝ հայտնի իր «Պատմություն հայոց» աշխատությամբ, որը մինչ օրս պահպանել է իր գիտական արժեքը: Շուշիի բնակիչների խնդրանքով 1914թ. նա գրեց նաև Ղարաբաղի հայկական թեմական դպրոցի պատմությունը:

named after their towns of origin.

By the 1870s, crafts were flourishing in Shushi. Over 500 craftsmen of various profiles (blacksmiths, tailors, weavers, potters, carpenters, shoemakers, etc.) lived in the city. With the housing boom and rapid urban development of this era, construction craftsmen – stonemasons, oven-setters, coppersmiths and tin-smiths – were in high demand. Carpet weaving was a unique craft reserved for the women and was practiced by both the Armenian and Muslim women of Shushi. Their carpets were considered the best in the region and were sold in all neighboring cities.

The first modern school in Shushi was opened in 1823 by Swiss missionaries. Soon thereafter, in 1838, the *Armenian Diocesan School of Karabakh* was founded.

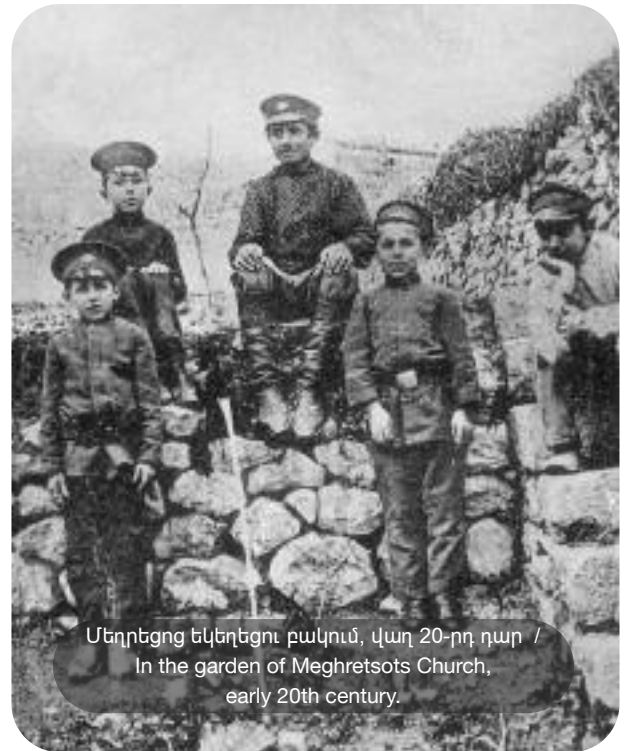

Photo © Anush Babajanyan

Այս շրջանում Շուշիում հիմնվեցին հրատարակչություններ, և քաղաքն արագորեն գլխավոր հրատարակչական կենտրոնի ճանաչում ձեռք բերեց: Թեմական դպրոցի տպագրատունը էջմիածնի տպագրատնից հետո երկրորդն էր իր մեծությամբ ամբողջ Արևելյան Հայաստանում: Շուշիի հրատարակչական գործն այնպիսի բարձր վարկանիշ էր վայելում, որ հայտնի գրող Րաֆֆին որոշեց այնտեղ կատարել իր «Խենթը» վեպի առաջին տպագրությունը:

Շուշիի առաջին պարբերականը՝ «Հայկական աշխարհը» լույս տեսավ 1874թ.: Հետագա տասնամյակներում դրան հաջորդեցին ևս մի քանիսը: Դրանց մեծ մասը հայալեզու էր, սակայն լույս էին տեսնում նաև ռուսալեզու պարբերականներ, որոնք մատչելի էին այլազգի ընթերցողներին նույնպես: Շուշիի բնակչությունը տեղեկացված էր ինչպես հայկական ազգային, այնպես էլ Ռուսաստանի և Եվրոպայի ընթացիկ լուրերի մասին:

Several prominent writers and academics graduated from this school, including novelist *Muratsan* (1854-1908), actor, director and playwright *Vagharsh Vagharshyan* (1894-1959) who was named People's Artist of the USSR in 1954 and *Leo* (1860-1932), a prominent historian, critic, professor and writer. Leo is best known for his *History of Armenia*, a vital and extensive historical reference used to this day. Upon the request of the people of Shushi, Leo wrote the *History of the Armenian Diocesan School of Karabagh* in 1914.

Printing houses were established in Shushi during this period, and the city quickly became known as a major publishing center. The printing house of the Diocesan School was the second largest in all of Eastern Armenia, after that of Echmiadzin, Armenia's Holy See. Shushi's publishing industry was reputed to be so excellent that the famous writer Raffi decided to publish the first edition of his novel, *The Fool*, there.

Photo © Anush Babajanyan

Signs of Turkification
are evident in
much of Shushi's
architecture.

Photo © Anush Babajanyan

Պետական Ռեալական ուսումնարանը , որտեղ դասախոսություններն անցկացվում էին ռուսերեն լեզվով, հիմնադրվել է 1881թ.: Ուսումնարանի ուսանողության գերակշիռ մասն ազգությամբ հայեր էին: Մինչ Թեմական դպրոցը ծառայում էր ազգային, հայրենասիրական գաղափարախոսության տարածմանը, Ռեալական դպրոցը զարգացավ սոցիալական և քաղաքական գաղափարների ծնավորման ուղղությամբ: Ռեալական ուսումնարանի եռահարկ շենքը Շուշիի այն փոքրաթիվ ճարտարապետական կառույցներից է, որոնք մինչ օրս պահպանվել են 20-րդ դարի ընդհարումներից հետո:

Photo © Raffi Nizibian

Շուշիի հայերն առաջիններից էին Արևելյան Հայաստանում, որ կարևորեցին կրթության անհրաժեշտությունն աղջիկների համար: Ար. Մարիամ օրիորդաց վարժարանը բացվեց 1864թ. և հանդիսանում էր կանանց համար առաջին դպրոցներից մեկն Արևելյան Հայաստանում: Բացի այդ Շուշիում գործում էին

The first periodical in Shushi, *Haykakan Ashkharh* (Armenian World), appeared in 1874. Several others followed over the next few decades. Most of them were written in Armenian but some were in Russian, and were thus accessible to the non-Armenians of Shushi. The city's population was kept abreast of both Armenian national life and of current events in Russia and Europe.

Photo © Raffi Nizibian

The State Real College, where lectures were conducted in Russian, was established in 1881. The majority of Real College students were Armenians. While the Diocesan School served as a center for promoting national and patriotic ideology, the Real College was geared towards the forging of social and political ideas. The three-storied house of the Real College is one of the few buildings of its era to survive the destruction of Shushi's historic architecture during 20th century conflicts.

Գորգագործություն

20-րդ դարի սկզբում, կոտորածների ու շարունակական տեղահանումների պատճառով, դադարեց ձեռագործ կարպետների ու գորգերի արտադրությունը շատ հայկական քաղաքներում: Գորգագործական արվեստի սերնդեսերունդ փոխանցվող ավանդույթը դադարեց գործել ընտանիքների մասնատման և խեղման արդյունքում:

Ինչևէ, Ղարաբաղի գորգագործությունը, որպես արվեստի տեսակ և արդյունաբերության ոլորտ, վերականգնվեց խորհրդային շրջանում: 19-րդ դարում Շուշիի գորգերը լավագույնն էին տարածաշրջանում և վաճառվում էին բոլոր հարակից քաղաքներում: 1907թ-ին Շուշիի գորգագործական ֆաբրիկան, որտեղ աշխատում էր 120 կին, արտադրում էր տարեկան 600-700 գորգ, որոնք մեծամասամբ արտահանվում էին Եվրոպա: Խորհրդային ժամանակաշրջանում ֆաբրիկան տեղափոխվեց Ստեփանակերտ: Ներկայումս Շուշիի հարակից գյուղերում արտադրված ձեռագործ գորգերը հայտնի են իրենց բարձր որակով:

Photo © Rostom Kuyumjian

The Art of Carpet Weaving

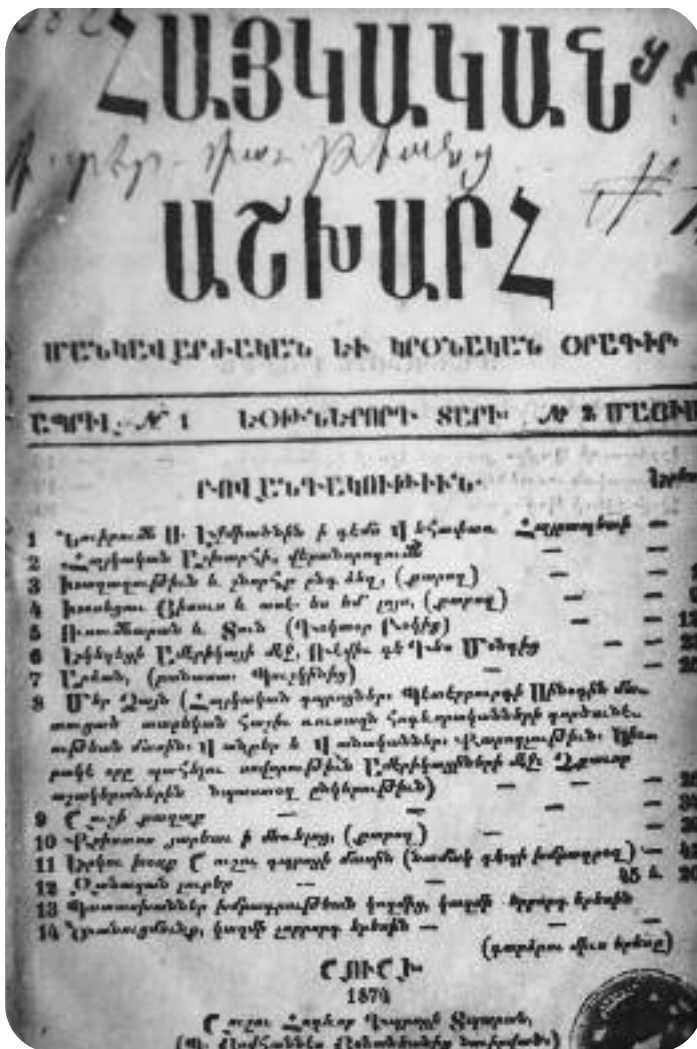
By early 20th century, the production of hand-loomed rugs and carpets had all but come to a halt in most Armenian cities as a result of massacres and continuous dislocation. The art of weaving carpets was passed down from generation to generation, and the destruction and separation of families made it almost impossible for this tradition to continue.

In Karabagh however, carpet weaving, as an art form and an industry, was upheld well into the Soviet era. In the 19th century, the carpets of Shushi were considered the best in the region and were sold in all neighboring cities. In 1907, the rug factory in Shushi employed 120 women who produced 600-700 rugs a year, most of which were exported to Europe. During the Soviet era, the factory was transported to Stepanakert. Today, handmade rugs woven in the villages around Shushi are still popular and reputed for their high quality.

19-րդ և 20-րդ դարի սկզբում Շուշիում լույս տեսնող պարբերականները / Periodicals published in Shushi from the late 19th to the early 20th century.

մաև Քաղաքային տղացոց դպրոցը, երեք հանրային դպրոցներ և մի շարք երկսեռ համայնքային և մասնավոր դպրոցներ:

Ինչպես բնորոշ է գրագիտության ու կրթության բարձր մակարդակ ունեցող հասարակություններին, 19-րդ դարում Շուշիում արվեստի զարգացումը սկսեց վերելք ապրել: Երաժշտական ոլորտն իրենից ներկայացնում էր հայկական, թուրքական և պարսկական մեղեդիների միաձուլում, որի պատճառով քաղաքը հաճախ կոչվում էին «Ամդրկովկասյան կոմսերվատորիա»: Մի շարք ճանաչված երաժիշտներ ծնվել և մախնական երաժշտական կրթություն են ստացել այստեղ, այդ թվում՝ կոմպոզիտոր Դանիել Ղազարյանը (1876-1958) և դիրիժոր Ալեքսանդր Մելիք-Փաշայանը (1905-1964):

1860-ականներին մի քանի սիրողական թատերախմբեր կազմավորվեցին Շուշիում, մաև դերասաններ էին հրավիրվում Թիֆլիսից

The Armenians of Shushi were among the first in Eastern Armenia to recognize the importance of education for girls. St. Mary's Women's Seminary was opened in 1864 and was one of the first schools exclusively for women in Eastern Armenia. In addition to these institutions, Shushi also had a Municipal Men's School, three public schools, and a number of mixed community private schools.

As is typically the case when literacy and education are advanced in a society, the arts flourished in Shushi during the 19th century. The city had a lively music scene with a unique fusion of sounds from Armenian, Turkish and Persian musical cultures, which is why it was often called “the conservatory of Transcaucasia.” A number of prominent musicians were born and received their primary education in Shushi, including composer Daniel Ghazaryan (1876-1958) and conductor Alexander Melik-Pashayan (1905-1964).

Կենցաղային իրեր, 19-րդ դար / 19th century household items.

Photo © Arsineh Khachikian

In the 1860s, several amateur acting troupes were formed in Shushi and actors were often invited from Tbilisi to stage patriotic plays, dramas, and comedies. In 1891, Shushi resident and benefactor *Mkrtich Khandamiryan* founded the city's first playhouse and in the following years, renowned actors from across Armenia would make guest appearances in Shushi. Productions were performed in Armenian, Russian and Turkish. In 1904, the *Khandamiryan Theater* staged the first ever performance of *Othello* in Turkish, with the participation of both Turkish and Armenian actors.

While the 19th century can be seen as Shushi's golden age, the early 20th century was one of the darkest times in the city's history. With the ideologies of Pan-Turkism and Pan-Islamism infiltrating the city's Tatar-Turkish population, a series of brutal massacres broke out between 1905 and 1920. Though Armenians and Turks had once coexisted peacefully in Shushi, by

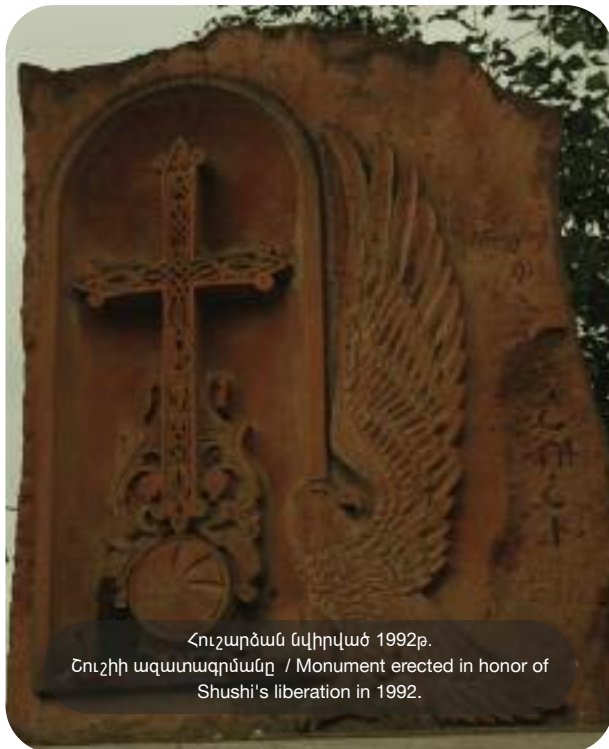
Ղարաբաղի տարազով ազնվական կին,
20-րդ դարի սկիզբ / Noblewoman in
traditional Karabagh clothing, early 20th century.

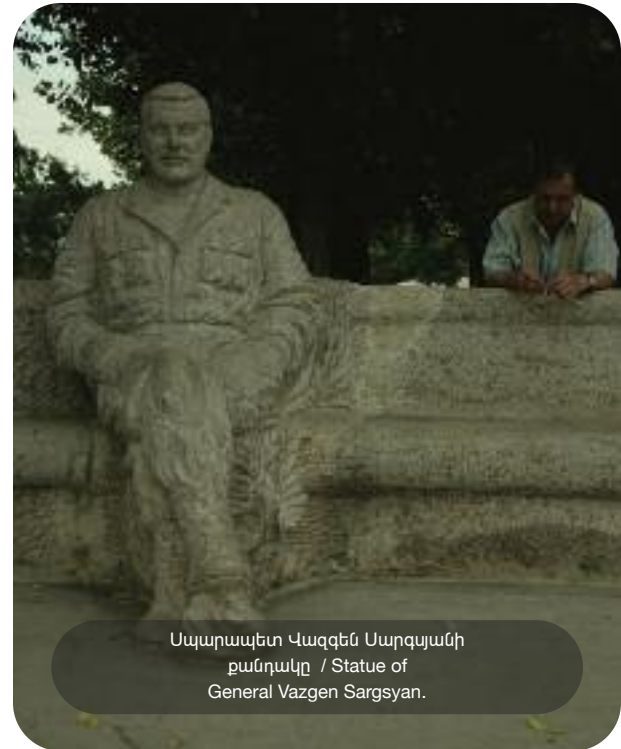
Հուշարձան Հայրենական պատերազմի
զոհվածների հիշատակին / Monument erected in honor
of the fallen soldiers of World War II.

հայրենասիրական ներկայացումներ, դրամաներ և
կատակերգություններ բեմադրելու համար:
1891թ.-ին շուշեցի բարերար Մկրտիչ
Խանդամիրյանը հիմնադրեց քաղաքի առաջին
թատրոնը, իսկ հետագա տարիներին Հայաստանի
ճանաչված դերասանները հյուրախաղերի էին գալիս
Շուշի:
Ներկայացումները բեմադրվում էին հայերեն,
ռուսերեն և թուրքերեն լեզուներով: 1904թ.
Խանդամիրյանի թատրոնն առաջին անգամ
թուրքերեն լեզվով բեմադրեց «Օթելլոն»՝ հայ և թուրք
դերասանների մասնակցությամբ:

Եթե 19-րդ դարը Շուշիի համար ոսկե դար էր, ապա
20-րդ դարը քաղաքի պատմության ամենամութ
էջերից էր: Քաղաքի թաթար-թուրք բնակչության
շրջանում պան-թուրքիզմի ու պան-իսլամիզմի
գաղափարների տարածումը սկիզբ դրեց 1905 և
1920 թթ. դաժան ջարդերին: Եվ, չնայած, մինչ այդ
հայերն ու թուրքերը խաղաղ գոյակցում էին միմյանց
հետ, մինչև 1921 թ. Շուշիի հայ բնակչության մեծ
մասը կամ կոտորվել էր կամ տարհանվել:

Հուշարձան նվիրված 1992թ.
Շուշիի ազատագրմանը / Monument erected in honor of
Shushi's liberation in 1992.

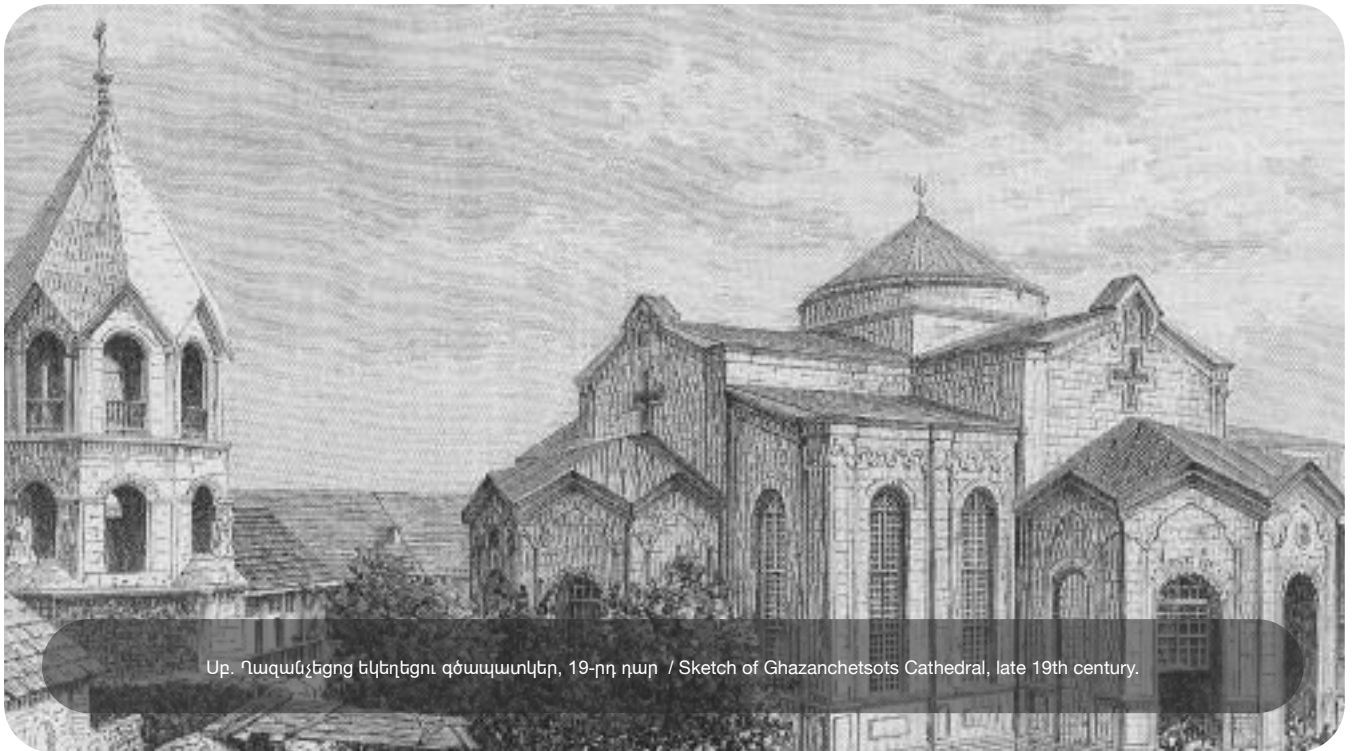
Սպարապետ Վազգեն Սարգսյանի
քանդակը / Statue of
General Vazgen Sargsyan.

Photo © Arsineh Khachikian

Տեսարան Շուշիի շուկայից, 19-րդ դար / Interior of Shushi's 19th century market, currently undergoing restoration.

Պահապան հրեշտակ Ղազանչեցոց Ամենափրկիչ եկեղեցու զանգակատանը, Շուշիի խորհրդանիշը,
որը պատկերված է քաղաքի նոր զինանշանի վրա / Sculpture of an angel on Ghazanchetsots Cathedral bell tower,
a symbol adopted to Shushi's coat of arms.

Սր. Ղազանչեցոց եկեղեցու գծապատկեր, 19-րդ դար / Sketch of Ghazanchetsots Cathedral, late 19th century.

Photo © Anush Babajanyan

Շուշիի Սբ.
Ղազանչեցոց
Ամենափրկիչ
Եկեղեցին
ամբողջությամբ
վերականգնված է և
կրկին գործող
եկեղեցի է:

Ghazanchetsots,
Shushi's impressive
main cathedral, has
been fully restored
and is again a
functioning church.

1923թ. ԽՍՀՄ-ի կազմավորումից հետո, Արցախը Սովետների կողմից հռչակվեց Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզ Ադրբեջանի կազմում, որի մայրաքաղաքը դարձավ Ստեփանակերտը, իսկ Շուշիի հայկական թաղամասը մնաց ավերված: 1961թ.՝ տասնամյակների անտարբերությունից հետո Բաքվի կոմունիստ առաջնորդները որոշում ընդունեցին մաքրել ավերակները, չնայած շենքերի որոշ մասը հնարավոր էր վերակառուցել: Երեք հայկական և մեկ ռուսական եկեղեցի քանդվեց, և քաղաքը կառուցվեց ամբողջությամբ խրուշչովյան դարաշրջանի ոգով ու անշուք ճարտարապետությամբ:

ԼՂԻՄ-ի գոյության 65 տարիների ընթացքում, մի քանի դիմում է եղել՝ տարածքը Հայաստանին վերադարձնելու համար: Ղարաբաղում ապրող հայերի նկատմամբ կիրառվում էր խտրականություն, և նրանք ենթարկվում էին տնտեսական անտարբերության: Ադրբեջանի կառավարությունը պլանավորված վերաբնակեցում էր իրականացնում՝ հայերին տարածքից դուրս մղելու նպատակով: Մինչև 1980թ. Լեռնային Ղարաբաղում վերացավ 85 հայկական գյուղ: Հայաստանի և Ղարաբաղի կողմից խնդրագրեր ուղարկվեցին Մոսկվա՝ Ղարաբաղը Հայաստանին վերամիավորելու պահանջով, սակայն Կրեմլը մերժեց խնդրանքը:

1988թ. փետրվարին, մինչ Ստեփանակերտում և Երևանում զանգվածային ցույցեր էին տեղի ունենում, Սունգայիթի հայությունն էթնիկ տեղահանումների ենթարկվեց: Ավելի դաժան էթնիկ տեղահանումներ եղան 1990թ. Բաքվում (Սև հունվար): 1988-1994թթ. արյունալի պատերազմներ մղվեցին Հայաստանի ու Ադրբեջանի միջև Ղարաբաղի կարգավիճակի համար:

Խորհրդային Միության վերահաս փլուզման հետ մեկտեղ Ղարաբաղը հայտարարեց Ադրբեջանի կազմից դուրս գալու մասին: 1991թ. դեկտեմբերի հանրաքվեին 97% ձայների մեծամասնությամբ Ղարաբաղի հայությունը քվեարկեց անկախության օգտին:

Պատերազմի սկզբում Շուշին Ադրբեջանի տիրապետության տակ էր և օգտագործվում էր որպես Ստեփանակերտը և մյուս հայկական բնակավայրերը գրոհելու ռազմական շտաբ: Հայկական ուժերը խորամանկ ռազմական օպերացիա մշակեցին և 1992թ. մայիսի 9-ին գրավեցին Շուշին: Սա ոչ միայն պատմական

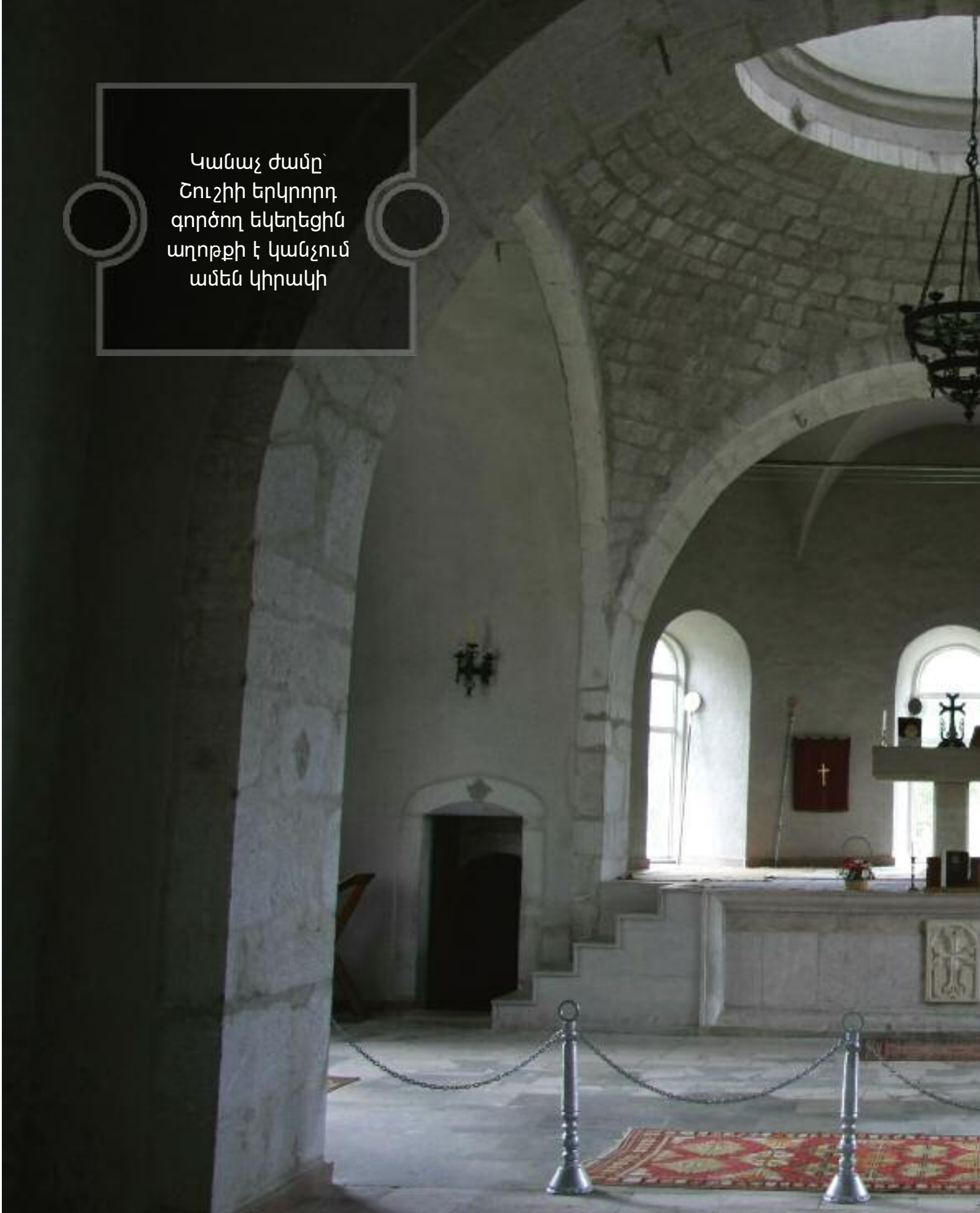
On May 9, 1992,
Armenian forces
carried out a deftly
planned operation
and liberated Shushi.
This would ultimately
allow the Armenians
to turn the battle
around and emerge
victorious.

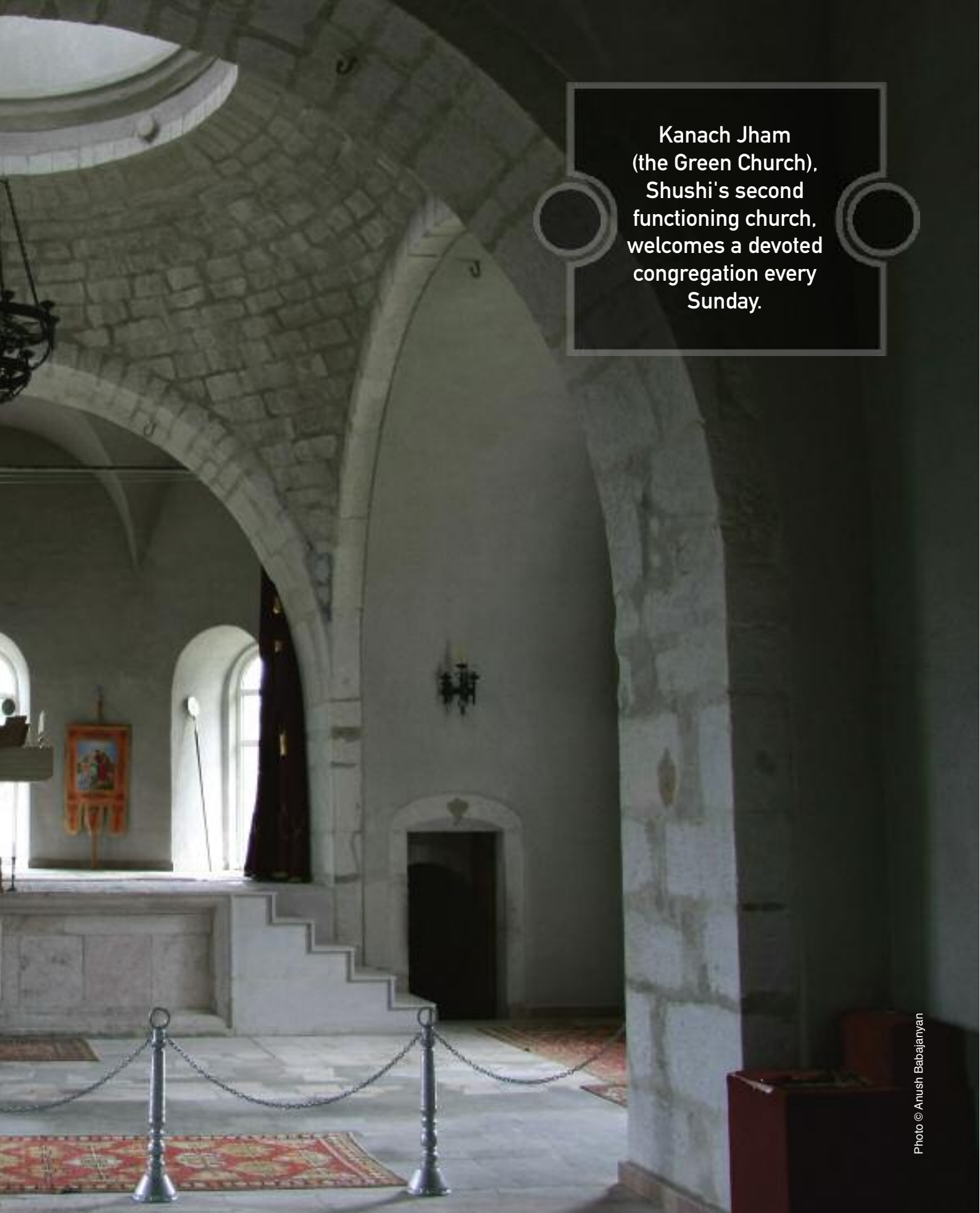
1921, almost the entire Armenian population of Shushi was either killed or exiled.

In 1923, after the forming of the Soviet Union, the Nagorno Karabagh Autonomous Oblast (NKAO) was established by the Soviets as an autonomous region within Azerbaijan. The administrative capital was moved to Stepanakert and the Armenian district of Shushi lay in ruins. In 1961, after decades of neglect, Baku's communist leadership passed a decision to clear away the ruins, though many of the buildings could have been restored. Three Armenian churches and one Russian church were demolished, and the town was built up with plain buildings typical of Khrushchev's era.

Throughout the 65 years of NKAO's existence, several appeals were made for the territory to be returned to Armenia. The Armenians living in Karabagh were subjected to discriminatory laws and economic neglect. The Azerbaijani government carried out planned repopulation in an effort to squeeze the Armenians out of the territory. By the 1980s, 85 Armenian villages had disappeared from Nagorno Karabagh. Petitions demanding Karabagh's reunification with Armenia were sent to Moscow from both Karabagh and Armenia, but the Kremlin denied their request.

Կանաչ ժամը՝
Շուշիի երկրորդ
գործող եկեղեցին
աղոթքի է կանչում
ամեն կիրակի

The photograph captures the interior of the Kanach Jham church, showcasing its architectural details. The space is characterized by high, vaulted ceilings and large, pointed stone arches. In the foreground, a red and gold patterned rug is partially visible, cordoned off by a silver stanchion and chain. To the left, a raised altar area with a set of stone steps is visible, featuring a religious painting and a dark curtain. A small, dark arched doorway is set into the wall in the background. The lighting is soft, highlighting the textures of the stone and the vibrant colors of the rug.

Kanach Jham
(the Green Church),
Shushi's second
functioning church,
welcomes a devoted
congregation every
Sunday.

Կանաչ ժամի գմբեթը / The dome of Kanach Jham Church.

նշանակություն ունեցող հաղթանակ էր, այլ նաև վճռական գործոն էր պատերազմը շահելու համար: Հայ ազատամարտիկները, լինելով թվով մի քանի անգամ փոքր ադրբեջանական զինյալների համեմատ շրջեցին պատերազմի ելքը և հաղթանակ տարան:

Այսօր Լեռնային Ղարաբաղն անկախ հանրապետություն է, սակայն նրա անկախությունը չի ճանաչվում այլ պետությունների կողմից: Ստեփանակերտը դեռևս հանրապետության վարչական կենտրոնն է, իսկ մշակույթի նախարարությունը տեղափոխվել է Շուշի, և քաղաքը արագորեն վերականգնում է մշակութային կենտրոնի իր վարկանիշը՝ հյուրընկալելով բացօթյա համերգներ, արվեստի ցուցահանդեսներ ու փառատոններ: 2007թ. «Ոսկե Ծիրան» միջազգային կինոփառատոնը առաջին անգամ հյուրընկալվեց Շուշիում:

In February 1988, while mass demonstrations were taking place in Stepanakert and Yerevan, the Armenians of Sumgait, Azerbaijan became the victims of a campaign of ethnic cleansing. A more brutal period of ethnic cleansing took place in “Black January” of 1990 in Baku. From 1988 to 1994, a bloody war raged between the Armenians and Azerbaijanis over Karabagh’s status.

With the impending collapse of the Soviet Union, Karabagh announced its secession from Azerbaijan. In a December 1991 referendum, 97% of Karabagh’s Armenians voted in favor of independence.

Shushi was under Azerbaijani control at the beginning of the war and with its strategic location was used as a headquarters from which Stepanakert and other

Photo © Arsen Safaryan

Կանաչ ժամ, կառուցված 1847թ / Kanach Jham, built in 1847.

Շուշին արագորեն
վերականգնում է
մշակութային
կենտրոնի իր
վարկանիշը՝
հյուրընկալելով
բացօթյա համերգներ,
արվեստի
ցուցահանդեսներ ու
փառատոններ:

Չնայած անկախության համար պատերազմը մեծ կորուստներ պատճառեց, քաղաքը նորից ոտքի է կանգնում: Մի շարք կառույցներ ու կոթողներ են վերականգնվում «Շուշի» վերածնունդ հիմնադրամի ու մմանատիպ կազմակերպությունների նախաձեռնությամբ: Շուշիի սբ. Ղազանչեցոց Ամենափրկիչ եկեղեցին, որն օգտագործվել է որպես ռազմամթերքի պահեստ ադրբեջանցիների կողմից, ամբողջությամբ վերականգնված է և կրկին գործող եկեղեցի է: Կանաչ ժամը նույնպես գործում է և յուրաքանչյուր կիրակի աղոթքի է հրավիրում հավատացյալներին: Ղարաբաղ Տեղեկոմի շնորհիվ, այս երբեմնի բոլորի կողմից մոռացության մատնված քաղաքը ժամանակակից տեխնոլոգիաներով կապ է հաստատել ամբողջ աշխարհի հետ: VivaCell-MTS ընկերությունը միացել է վերակառուցման աշխատանքներին և ֆինանսավորում է Կանաչ դեղատան վերակառուցումը, որը գտնվում է Շուշիի պատմաերկրագիտական թանգարանի մոտ (որը նույնպես վերաճեցվորման փուլում է գտնվում):

Չնայած իր ողբերգական պատմությանը, Շուշիի այսօրվա գոյությունն ապացույց է նրա ժողովրդի և մշակույթի տոկունության ու կենսունակության: Չնայած քաղաքի դեմքը դեռ կրում է պատերազմի սպիները, նրա ոգին մնում է անկոտրում ու խիզախորեն շարունակում է ապրել:

Armenian centers were attacked. Armenian forces carried out a deftly planned operation and seized Shushi on May 9, 1992. This was a major victory, not only because of the historical significance of Shushi to the Armenians, but because control of Shushi would be a decisive factor in the outcome of the war. From this point on, the Armenians, whose numbers were sparse compared to the Azerbaijanis, turned the battle around and emerged victorious.

Today, Nagorno Karabagh is an independent republic, but its existence as a state is not recognized by any other country. Stepanakert is still the republic's administrative capital, but the Ministry of Culture has moved to Shushi and the city is regaining its reputation as the cultural heart of Karabagh, hosting open-air concerts, art exhibitions and festivals. In 2007, a portion of the prestigious *Golden Apricot International Film Festival* was held for the first time in Shushi.

Though the war of independence took its toll on Shushi, the city is getting back on its feet. Several buildings and monuments are being restored with the efforts of organizations like the Shushi Revival Fund. Holy Savior (also known as *Ghazanchetsots*), Shushi's impressive main cathedral, which was used as a munitions depot by the Azerbaijanis, has been fully restored and is again a functioning church. *Kanach Jham*, the 'Green Church' is also intact and welcomes a devoted congregation every Sunday. Thanks to the efforts of *Karabakh Telecom*, modern technology has linked this otherwise forgotten city with the rest of the world. *VivaCell-MTS* has joined the restoration efforts and is funding the repair of the "Green Pharmacy" situated next to the Shushi's Museum of History and Regional Studies (which is also undergoing renovations).

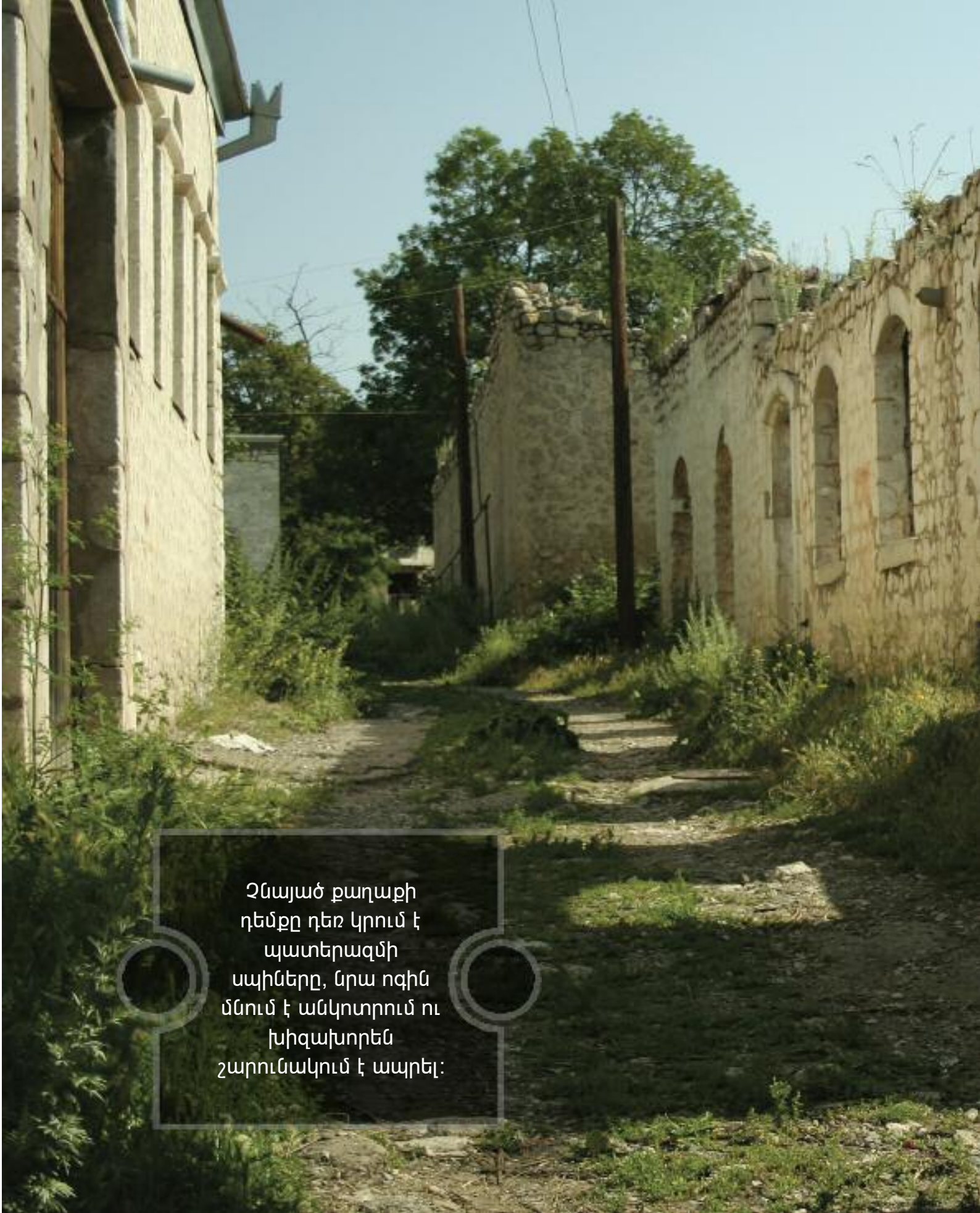
Despite its tragic history, Shushi's existence today is a testament to the strength and resiliency of a people and a culture. While the face of the city bears the scars of war, its spirit remains unbroken and boldly lives on.

Հայաստանի պետական կամերային նվագախումբը ելույթ է ունենում Ռեալական ուսումնարանի ավերակների մոտ, 2003թ. / National Chamber Orchestra of Armenia performing in front of the ruins of Real State College, 2003.

Shushi is regaining its reputation as the cultural heart of Karabagh, hosting open-air concerts, art exhibitions and festivals.

Չնայած քաղաքի
դեմքը դեռ կրում է
պատերազմի
սպիները, նրա ոգին
մնում է անկոտրում ու
խիզախորեն
շարունակում է ապրել:

While the face of the
city bears the scars
of war, its spirit
remains unbroken
and boldly lives on...

Հուսով ենք մեծ բավարարություն
ստացաք այս գրքի էջերը թերթելիս:

Մեր անկեղծ ու ջերմ
երախտագիտությունն ենք հայտնում
այս գրքի ստեղծման համար իրենց
համատեղ ջանքերը ներդրած բոլոր
մասնակիցներին: ՎիվաՄեյ-ՄՏՄ-ը
հաջողություն է մաղթում Ձեզ՝
խոստանալով կրկին հանդիպել՝ նոր
ԱՊՐՈՒՄՆԵՐՈՎ:

We hope you have enjoyed your journey
through this memorable book.

Please accept our sincere and heartfelt
appreciation for the efforts and support of
all who assisted and contributed into
making this book a reality. VivaCell-MTS
signs off here with the hope to find you
soon with more IMPRESSIONS.

Գրքի վրա աշխատել են

Ծրագրի ղեկավար՝
Րաֆֆի Նիզիբլեան

Ծրագրի համակարգող և հայերեն բաժնի խմբագիր՝
Սոֆյա Բլբուլյան

Հոդվածների հեղինակ և անգլերեն բաժնի խմբագիր՝
Նայիրի Աբրահամեան

Թարգմանիչ և հայերեն բաժնի խմբագիր՝
Նաիրա Պողոսյան

Պատմաբան-խորհրդատուներ՝
Ժակ Մանուկյան
Լևոն Բարսեղյան
Արմինե Սարգսյան
Մարինա Խաչմանուկյան

Ձևավորումը և պատրաստումը՝
Արվին Ծառուկեանի

Լուսանկարները՝
Աննա Դավթյանի
Անուշ Բաբաջանյանի
Արման Քոչարյանի
Արսեն Սաֆարյանի
Արսինե Խաչիկեանի
Արվին Ծառուկեանի
Դավիթ Ավագյանի
Լևոն Բարսեղյանի
Կարեն Միրզոյանի
Հակոբ Բերբերյան
Հմայակ Կարապետյանի
Րաֆֆի Նիզիբլեանի
Ռոստոմ Գույումճեանի
Հայաստանի ազգային արխիվի լուսանկարներից

Գրքի վրա աշխատել է՝
Գայանե Դարագոյոզյան

Տպագրված է՝
«Լիմուշ» տպագրատանը

Հատուկ շնորհակալություն՝
Վարդուհի Սարգսյան
Հայաստանի Ազգային արխիվին
Երևանի պատմության թանգարանին
Ալ.Թամանյան թանգարան-ինստիտուտին
Հայկ Թամանյանին
Էրեբունի թանգարանին
Շուշիի պատմաերկրագիտական թանգարանին
Գյումրի քաղաքի քաղաքապետարանին
Արա Պապանյանին
Օֆելյա
Արմեն Մկրտչյանին

Book Contributors

Production Manager
Raffi Niziblian

Production Coordinator and Editor (Armenia)
Sophia Blbulyan

Author and Editor (English)
Nyree Abrahamian

Translator and Editor (Armenian)
Naira Poghosyan

History Consultants
Jaques Manukyan
Levon Barseghyan
Armine Sargsyan
Marina Khachmanukyan

Design and Layout
Arvin Zarookian

Photography
Anna Davtyan
Anush Babajanyan
Arman Kocharian
Arsen Safaryan
Arsineh Khachikian
Arvin Zarookian
David Ayvazyan
Hakob Berberyan
Hmayak Karapetyan
Karen Mirzoyan
Levon Barseghyan
Raffi Niziblian
Rostom Kouyoumdjian
Photographs from the National Archive of Armenia

Contributor
Gayane Gharagozyan

Printing
Limush Publishing

Special Thanks
Vartuhi Sargsyan
National Archive of Armenia
Yerevan Museum of History
Al. Tamayan Museum-Institute
Hayk Tamanyan
Erebouni Museum
Shushi Museum of History and Regional Studies
Gyumri Municipality
Ara Papanyan
Ofelya
Arsen Mkrtchyan

Գրականության ցանկ / References

Erebouni, C.Hovhannisyan. The Academy of Sciences of the Armenian SSR.

The Institute of Arts. “Hayastan” Yerevan, 1973

Эривань, Brockhous and Efron Encyclopedic Dictionary, St. Petersburg, Russia, 1890-1907

Erevan, Encyclopedia Iranica, George A.Bournoutian and Robert H.Hewsen

Երևան անվան ծագման մասին, Ա.Տերյան, Երևան քաղաքի պատմության թանգարան, Երևան, 2008

Հայ ժողովրդի պատմություն սկզբից մինչև 18-րդ դ. վերջը, Ժամկոչյան Հ., Երևան, 1975

Պարսամյան Վ., Հարությունյան Շ., Հայ ժողովրդի պատմություն (1801-1978), Երևան, 1979

Shushi: the dity of tragic fate, Sh. Mkrtchyan, S. Davtyan, Yerevan, 1999

Internet Resources

<http://en.wikipedia.org>

<http://www.armeniapedia.org>

<http://www.shushi.org>

<http://www.tacentral.com>